

«ШАҲИДЛАР ХОТИРАСИ» ХАЙРИЯ ЖАМҒАРМАСИ

АБДУРАУФ
ФИТРАТ

ТАНЛАНГАН
АСАРЛАР

І Ж И Л Д

ШЕЪРЛАР, НАСРИЙ АСАРЛАР, ДРАМАЛАР

ТОШКЕНТ «МАЪНАВИЯТ» 2000

НАСРИЙ АСАРЛАР

ҲИНДИСТОНДА БИР ФАРАНГИ ИЛА БУХОРОЛИ МУДАРРИС- НИНГ ЖАДИД МАКТАБЛАРИ ХУСУСИНДА ҚИЛҒАН МУНОЗАРАСИ

МУҚАДДИМА

Бухоронинг нажиб¹ миллати бўлган ватандошларим, бирмунча вақтдан бери жадид ва қадим ўртасида ихтилоф чиққани баъзи миллат хоинларининг хато ва фасодларидан бошқа нарса эмасдир. Муқаддас ватанимизни парчалаб, унинг аҳли жамоасини жадид ва қадим унвонлари остида икки фирқага ажратиб, уларнинг бирини иккинчисига душман қилиб қўйдилар.

Хор ва хароблигимизнинг асосий сабаби мусулмонлардан эмас, балки ўша маънисиз ихтилофдан экани маълум бўлди. Бинобарин, ҳар ким ўзини дини мубини исломнинг² хизматида билса, уйимизни бузғучи бу ихтилофни биз — бухоролилар орасидан кўтаришга ҳаракат қилсин.

Банда ҳам бу маслаки муқаддаснинг солиқларидан³ бири бўлгани ҳолда, шу кунларда бир ҳикоят ёздимки, бу бухороли бир мударриснинг Хажга бора туриб, Ҳиндистонда бир фаранги ила усули жадида ҳам усули қадим хусусинда қилган мунозараси бўлиб, мазкур ҳикоят ушбу масалани тугал ҳал қилгандир.

Шояд бир рисола суратида ва бухоролиларнинг суҳбати тарзида тартиб қилиб, нашр қилмоқни истаганим шу васила ила муҳтарам ватандошларим масъаланинг ҳақиқатидан огоҳ топиб, ўртадаги ихтилофларни тарк қилиб, ҳаммалари иттифоқ билан ҳидоят йўлига қадам қўйсалар.

Бухороли Абдурауф Фитрат.

БИСМИЛЛАҲИР РОҲМАНИР РОҲИЙИМ

Ф а р а н г и: Аҳволингиз қандай?

М у д а р р и с: Алҳамдулиллоҳ, ала кулли ҳол⁴.

Ф а р а н г и: Жаноб, сиз қаерликсиз?

М у д а р р и с: Аҳли Бухоройи шариф.

Ф а р а н г и: Қаерга кетяпсиз?

М у д а р р и с: Байтуллоҳга.

Ф а р а н г и: Бухорода нима иш қилар эдингиз?

М у д а р р и с: Мен илм аҳлиданман, мударрислик қилар эдим.

Ф а р а н г и: Бухоро қандай жой?

М у д а р р и с: Бухорои шариф катта шаҳар, қўб турли илмларнинг маркази ҳам ширин-шарбат меваларнинг манбаи.

Ф а р а н г и: Бухоро шарифлигининг боиси илмларнинг қўблигиданми ё меваларининг сероблигиданми?

М у д а р р и с: Мен буларнинг ҳар иккаласини ҳам Бухоронинг шарифлигини кўрсатувчи мустақил сабаблардан, деб биламан.

Ф а р а н г и: Бир жойнинг шарифлигига меваларининг қўблиги сабаб ўлмас?

М у д а р р и с: Қўб яхши. Сиз илмларнинг қўблигини Бухоронинг шарифлигига сабаб деб билинг.

Ф а р а н г и: Тузук. Аммо бир мулкнинг илм қувватини билмак, у ердаги уламолар сонини билмакка боғлиқдир. Бас, марҳамат қилиб айтинг-чи, Бухоронинг жами аҳолиси қанча?

М у д а р р и с: Биродар! Мен бир банд одам бўлсам, Бухоронинг қайси кўчаларида юриб, унинг одамларини санабман?!

Ф а р а н г и: Йўқ, йўқ асло! Мен бундай деб таклиф қилсам, магар Сизнинг юртингизда жуғрофиё ўқимайларми?

М у д а р р и с: Мен бир мударрис бўлсам, кечалари китоб кўраман, кундузлари дарс айтаман. Қачон қўлим тегибдики, мундай ҳикоят китобларини ўқисам. Мундай китоблар Бухорода йўқ. Бўлганда ҳам қиссахонлик қурадиган бойларнинг уйларида бўлади.

Ф а р а н г и: Жуғрофиё ҳикоят китоби эмас, илмий китобдир. Жуда фойдали, бир неча қисмдан иборат. Унинг бир қисмини «истотистик»⁵ атайдилар: мунда ҳар мамлакатнинг аҳолиси баён қилинади. Масъаладан узоқлашдик. Сиз билмас экансиз, мен арз қилсам, Бухоронинг илгарилари ҳам ўн миллиён аҳолиси бор эди. Ҳозир унинг саккиз миллиён рус тасарруфида қолди. Икки миллиён, эҳтимол, ундан камроғи (ўз ҳудудида) сақланган. Бу ҳисобдан етмиш минг нафари шаҳар ичидадир, қолганлари унинг теграсинда. Энди марҳамат қилиб айтинг-чи, бу икки миллиён одамнинг ҳаммаси ҳам илмлими ё йўқ?

М у д а р р и с: Йўқ, ҳаммасининг илмли бўлиши мумкин эмас. Агар ҳаммаси олим бўлиб кетса, бошқа ишлар эгасиз қолади.

Ф а р а н г и: Уларнинг ярми илмлими?

М у д а р р и с: Йўқ.

Ф а р а н г и: Тўртдан бири илмлими?

М у д а р р и с: Йўқ, ўшал етмиш минг шахрийдан бошқаси илмдан бебахра авомдир.

Ф а р а н г и: Бу авомнинг зарурий хат-саводи борми?

М у д а р р и с: Э, вой! Биз уларни одам ҳисобламаймиз. Мендан етмиш минг шахрийни сўранг.

Ф а р а н г и: Уша етмиш минг шахрийни ҳаммаси илмдан баҳрамандми?

М у д а р р и с: Йўқ.

Ф а р а н г и: Уларнинг ярми илмлими?

М у д а р р и с: Йўқ. Бухоро аҳволи илмиясининг тафсили йўқдир. У ерда турли синфлар мавжуд. Масалан, савдогарлар синфи, саррофлар гуруҳи, чойфурушлар фирқаси, баъзиси мешкоб, такасалтанг, бир дастаси бекорчи ва илмлилар жамоаси.

Ф а р а н г и: Айтишингиздан бу етмиш минг нафар, йигирма синфга бўлуниб, булардан бир қисми илм аҳли бўлса керак?

М у д а р р и с: Боракаллоҳ.

Ф а р а н г и: Бас, бу ўн тўққиз қисмнинг етарли хат-саводи борми ё йўқ?

М у д а р р и с: Ҳаммалари эмас, лекин уларнинг озроқ қисми, алҳамдулиллоҳ, хат-саводга эга.

Ф а р а н г и: Илтимос қиламан, ҳазил қилмай, тўғри жавоб беринг.

М у д а р р и с: Ҳар нима деган бўлсам, ҳаққи рост, тўғри сўздир. Ҳазил эмас.

Ф а р а н г и: Ажабо! Бундай фармойишлардан мурод не? Бухоро илм маркази бўлса ва айни пайтда, бунчалик илмсизлик не демак? Узун соқолли кўса, обод бўлмаган жаннат, дейишдан қандай маъни бор? Бу исмсиз исмдан нима фойда?⁶ Дунёда шундай юрт бормики, унинг подшоҳи ва раияти⁷ бир динда бўлатуриб, унинг аҳолиси ўз динининг зарурий аҳкомларидан беҳабар ва маҳрум бўлсалар? Ҳиндистон ва Миср маълум муддатдан бери бизнинг тасарруфимиздадир⁸. Биз Сизнинг динингизнинг душмани бўлсак-да, у ерликларнинг орасида илмсизлик тугул, саводсизлик кўринмайди.

Бухоронинг бечора мардумлари, дунёнинг иззати ва охиратининг шарафи бўлган илмдан ҳам маҳрум қолганлар. Оқибат бу илмсиз ҳаётнинг ҳосили минг турли тубанликдирки, бундан қандай қаноат ҳосил қилиш мумкин?

Жаноби мударрис! Аввал айтганингиздек, «Агар

ҳамма одам таҳсили илмга рағбат қилсалар, бошқа ишлар эгасиз қолади», деган ақидангиз шуми? Ҳамонки, Сизнинг ақидангиз шу бўлса, бошқа ватандошларингизнинг ақидалари қандай?

М у д а р р и с: Ҳа, менинг ақидам шудир. Юртдошларим ҳам шу ақидага шерикдирлар. Агар ҳамма кишилар илм таҳсили билан банд бўлсалар, бошқа касбу корлар қолиб кетиб, дунё хароб бўлар.

Ф а р а н г и: Сизнинг ва юртдошларингизнинг бу ақидаси ботилдир⁹.

М у д а р р и с: Нега?

Ф а р а н г и: Шунинг учундирки, агар илмга рағбат дунё хароблиғи ва баъзи ишларнинг эгасиз қолишига сабаб бўлса, Пайғамбарингиз «Утлуб-ул илма ва лав би-с-син», «Утлуб-ул'илма мин-ал-маҳди ила-л-лаҳади», «Ал'илму иззуд-дунйа ва шараф-ул-ахираҳ», яъни «Илми Чиндан бўлса ҳам изланг», «Бешикдан қабргача илм изланг», «Илм дунёнинг иззати ва охиратнинг шарафидир» ҳикматлари билан ўзининг барча умматларини илм таҳсилига даъват этмаган бўлар эди. Бинобарин, Бухоро ишлари шу қадар жаҳолатга ботганки, аҳоли илмли бўлганидан кейингина тартибга тушади: «Ҳал ястав ал-лазина йа-ламуна ва-л-лазина ла'йааламун», яъни «Билганлар билан билмаганлар баробарми?» Таассуфки, Сиз мусулмонлар тоифаси Қуръон ва Ҳадиснинг маъноларидан жуда йироқлашиб кетгансиз. Шу алфоз билан Қуръонни ўқиб, савобини фақат ота-оналарингиз руҳига бағишлаб ўрганиб қолгансиз. Бошқача фикр қилмайсизки, бу муборак мажмуа (Қуръони карим)ни Ҳазрати Ҳакими Азал (Аллоҳ) ўзининг буюк фариштаси орқали оламнинг оқилларига бекорга жўнатмаган эди.

Албатта, бунинг асрори бордирки, бунга диққат қилишимиз керак. У (Аллоҳ)нинг амрларини амалда қўллайлик, унинг таъқиқларидан сақланайлик. Биз фарангилар динингизнинг душмани эсак-да, диний хусусатларимиз тақозо қилганидек, Қуръон ва Ҳадисларингизни куйдириш ўрнига, улардан ўз манфаатимиз нуқтаи назаридан фойдаланмоққа, чанқогимизни қондирмоққа ўргандик. Унинг амрларини амалга оширдик ва фавқулодда тараққиётга эришдик. Ва сизлар ғафлатда қолиб, Қуръоннинг саодатли ҳукмларидан ҳамда ҳикматли хабарларидан баҳра ололмай, таназзул тубига тушдингиз.

Агар икки юз йил аввал, ушбу минг нафар мусулмон

Қуръон ва Ҳадис ҳикматларига эга бўлсалар эди, ҳозир йигирмата ислом мамлакатидан ўн саккизи қўлдан кетмаган бўлур эди. Балки бизда кўриб, таажжубга тушаётганингиз, нуқсонсиз зийнатимиз бўлган тараққиёт дастгоҳини ҳам Сизда кўрган бўлур эдик.

Энди, марҳамат қилинг-чи, Сизнинг илм толибларингиз қандай ва қайси илмлардан таҳсил кўрадилар?

Мударрис: Болалар мактабни тугатган вақтларида...

Фаранги: Тақсир, мени кечирадилар, мактаб нима? Болалар у ерда нима қиладилар ва неча йил ўқиш бўлади?

Мударрис: Ҳа, воқеан, мактаб кўрмаган кишилар хийла беақл бўладилар. «Алҳамдуллиллоҳи 'ала динал-ислом».

Фаранги: Илтимос қиламан, бу сўзларни қўйиб турайлик. Айтинг-чи, Сиз у ерда ўқиб ақлли бўлган ва мен уни кўрмай беақл қолган мактаб қандай нарсадир.

Мударрис: Мактаб шундай жойдирки, бир муаллими бор, уни «мактабдор» дейдилар, болалар у ерда етти йилдан то ўн йилгача зарурий хат-саводларини чиқаргунга қадар қоладилар, ундан кейин хоҳишларига қараб мадрасага бориб, дарс ўқий бошлайдилар.

Фаранги: Нега йил дарс ўқийдилар?

Мударрис: Йигирма йил, йилига олти ойдан.

Фаранги: Нега олти ой ўқийдилар? Қолган олти ойда нима қиладилар?

Мударрис: Қолган олти ойда қишлоқларга бориб, имомгарчилик қилиб, ифтитоҳ¹⁰ сарфи учун пул топадилар.

Фаранги: Энди мушкулумиз иккита бўлди. Ифти-тоҳ пули нимадир?

Мударрис: Муллабаччалар таҳсилнинг биринчи йилида, иккинчи таҳсил йилида ўқилиши лозим бўлган китоблардан дарс бошламоқ учун, ҳар ким қурби етганча, масалан, йигирма тангадан беш юз тангагача тўлаб, устоз ҳазратларига етказадилар.

Фаранги: Энди тушундим, магар бу ҳазрати устозлар ўз вазифалари учун моянага эга эмаслар?

Мударрис: Эгадирлар.

Фаранги: Қанчадан вазифалиги (мойнаси) бор?

Мударрис: Уламоларимиздан биринчи даражали бўлган охунд йигирма беш минг танга вақфи муқаррар, агар у яхшироқ олим бўлса, яна «муҳр»¹¹дан ўн минг танга ҳам оладир.

Ф а р а н г и: Сизнинг бу тафсилингиз, менинг назаримда, гоят ажибдир. Аммо, кейинги иккинчи фикрингиз ундан ҳам ажиброқ. Биринчиси шуки, шундай яхши мартабага эришган бўлса-ю, яхши олим бўлмаслиги ҳам мумкинми? Иккинчидан, «муҳрдан ҳам ўн минг танга», дедингиз. Бу қандай маънога эга? Сизнинг юртингизда «муҳр» қандай қилиб пул беради?

М у д а р р и с: Биродар, Сиз худди даштда катта бўлган одамга ўхшайсиз. Дунёнинг йўлини ҳам, расмини ҳам билмас экансиз. Бухорода муоҳаз¹², яъни охундлик, уламолик, муфтилик, мударрислик мартабалари жаноб олий ҳазрати амир томонидан қози калон воситаси-ла берилур. Шу тариқаки, мазкур қози калон кимники бир муоҳазликқа лойиқ топса, амирга арз қилади, вақтики, унинг номига ёрлиқ келади.

Ф а р а н г и: Қози калон ҳар кимнинг лаёқатиға қараб уни муоҳазликқа арз қиладиган бўлса, илмсиз киши охундлик мансабига қай тариқа эришади?

М у д а р р и с: Нотўғри тушундингиз. Ҳар кимни лойиқ кўрсалар-да, ҳар кимнинг лаёқатли бўлиши (шарт) эмас.

Ф а р а н г и: Бас, илмсиз кишини қандай ва қайси виждон билан охундликқа лойиқ кўрадилар?

М у д а р р и с: (Эй худо, сўз пардадан чиқиб кетди, сир фош бўлди.) Биродар, жаноб қози калон ҳазратлари улуғ шахс бўлиб, олим ва уламоларнинг раҳбаридирлар. Ва шу билан бирга, ҳазрат Подшоҳнинг ишончига сазовордирлар. Кимники, қандай вазифага лойиқ кўрсалар, нега у кас(нинг номзоди) қабул этилмас экан?!

Ф а р а н г и: Тушундим, аммо, мен айтаманки, агар у жаноб уламоларнинг раҳбари бўлса ҳам, «Ал-уламау умаани-уллаҳ* ҳукмича, илоҳий даргоҳнинг ишончли улуғларидан бўлсалар, қайси виждон, қайси диёнат, қайси илм ва қайси мусулмонликқа кўра илмсиз шахсни уламоликнинг хос мансабига лойиқ кўрадилар?!

М у д а р р и с: Яъни, кимки кўброқ хушомад қилса, ҳар куни уч мартаба уларнинг ҳузурларига бориб, руку¹³, таъзим, балки сажда қилишни жойига қўйса, у вақтда қози калон унга қараб соқолини ликиллашиб, калласини силкитиб табассум қиладилар, бундан маълум бўладики, унинг номини манофиқлар¹⁴ дафтарига ёзадилар, бундан икки-уч кундан кейингина унинг но-

* Ҳадиси шарифдан: Олимлар Аллоҳнинг ишонганларидир.

мига ёрлиқ келади ва у кишининг агар бахти чопса, мударрис ё муфти бўлади.

Ф а р а н г и: Бу бечора Бухоронинг хароблиқ сабабларидан биридир. Аллоҳ даргоҳининг ишончли улугларидан бўлган зот шу тариқа ножўя ҳаракат билан хиёнат қилса, ўзгаларнинг ҳоли не кечади? Суҳбатимиз шу тарзда давом этса, Сиздан жуда ажиб маълумотлар олсам керак. Энди, марҳамат қилиб айтинг-чи, муҳрнинг пул бериши қандай бўлади?

М у д а р р и с: Ҳой, бечора фаранги, илминг йўқ, билмайсанки, муҳр пули жомаддир¹⁵. Жомад қобили иштиқоқ, яъни ишлаб чиқарилган нарса эмас, муҳр кишига пул бермайдир.

Аммо бир киши бир шаръий масъалага дуч келиб қолса, фатво берувчининг олдига боради, таҳрир этилиши жойиз масъаланинг ҳал этилиши йўлларини ундан сўрайди. Муфти масъаланинг аҳамиятига қараб, икки тангадан беш юз тангагача пул олиб, муҳрини босиб берадир.

Ф а р а н г и: Бай, бай, бай! Бу нечук мусулмонлиқ!! Бу қандай диёнат!!! Воқеан, мусулмонларнинг ўз шарриятларини шунчалар таҳқирлашлари олдида биздан кўрқиб кутаётган заллат (адашиш)лари ҳеч нарса эмас экан.

М у д а р р и с: Ажаб содда одам экансан. Наҳот ўйламайсанки, фатвохон муфтилар халқ ривоятларига «фи сабилиллаҳ»¹⁶ муҳр босиб берсалар? Бу қандай босдоблиқ?! Агар бир муфти бир шаръий масъалани текин муҳрласа, шарриятни таҳқирлаган бўлади. Шарриятни таҳқирлаш эса куфрдир. Бас, у муфти кофир бўлади.

Ф а р а н г и: Бу таҳқиқотингиздан менинг ҳам кулгум, ҳам йиғлагум келади. Пайгамбарингиз буюрганларки: «Уламау уммати ка'анбийа-и бани Исроил»* ва «Ал-уламау варосатул-анбийа»**. Қайси тарихда кўрдингизки, бани Исроил Пайгамбарларидан бири илоҳий аҳкомларнинг ҳукми учун пул олганини ва ё кимдан эшитдингизки, Қуръони карим ҳикматлари оят-оят бўлиб, халқ зарурати учун Пайгамбарингизга нозил бўлган вақтларида у жаноб таблиғ¹⁷ қилаётиб пул талаб қилганини? Булар бўлса «Варосатул-анбийа» ва

* Ҳадиси шарифдан: Менинг олимларим баъзи хусусиятларда бани Исроил Пайгамбарларига ўхшайди.

** Олимлар пайгамбарларнинг ворисларидурлар.

«Ка' анбийа'-и бани Исроил»ни ўқиб ҳам пул олишни лозим кўрсалар. Жаноб! Пайғамбарингиз бу Ҳадисларни сизларнинг мажлис қуриб, тўрга чиқиб ўтиришингиз учун айтмаган. Бинобарин, унинг матлуби шул эдики, уламолар ҳам Пайғамбар атворини ўзига маслак тутиб, дарсфурушлик, фатвофурушлик, бошқача ибора билан айтганда, шариятфурушликдан сақлансинлар. Токи, Сиз уламолар ҳавойи нафсга мафтун бўлиб, мусулмончиликнинг мақсадлариға хилоф тарзда ҳаракат қилмангизлар.

Мударрис: Чой совуди, Сиз жуда ғавғочи экансиз.

Фаранги: Дарвоқе, матлабдан узоқлашдик. Хўб, боя айтаётганингиздек, жаноб охунднинг ифтихоқ пулидан ташқари ўттиз беш минг танга кирими бор экан. Энди марҳамат қилиб айтинг-чи, бошқа уламоларнинг киримлари қанча?

Мударрис: Яна бошқа бир мартаба борки, бу охундлик мартабасидан кичикроқдир, лекин даромади охундникидан кўброқ.

Фаранги: У қандайдир?

Мударрис: Аъламлик.

Фаранги: Аъламликнинг ҳам тафсили киримини баён қилсангиз?

Мударрис: Жаноби мустатоби қудувватул-уламо (уламоларнинг олий мартабали раҳбари) ул-аълам ўз мадрасасидан ўттиз минг танга, муҳрона ва бошқа даромад жойларидан йигирма минг танга, жузкашликдан¹⁸ ўн икки минг танга олади.

Фаранги: Жузкашликни тушунмадим?

Мударрис: Ҳа, Сиз мадраса кўрмагансиз. Бунинг маъносини билиш учун мадрасага бормоқ ва дарс ўқимоқ лозимдир.

Фаранги: Илтимос қиламан, менга ҳам тушунтирсангиз.

Мударрис: Номи мадраса бўлиб, у ерда аълам дарс айтади, уни Говкушон¹⁹ дейдилар. Ул мадрасада бир киши муайян маблағни вақф қилган, жаноби аълам ул маблағни муллабаччаларга улашиб беради ва вақф қилгучининг фармойишига кўра, икки минг тангани ўзи олиб қолади.

Фаранги: Бу сўзингиздан маълум бўладики, жузкашликдан икки минг танга олар экан, нега ўн икки минг танга дедингиз?

М у д а р р и с (бир оз ййлаб олгандан сўне): Қолған ўн минг тангани муллабаччалар ўзлари...

Ф а р а н г и (сўзини кесиб): Жаноби мударрис! Зоти Воҳидга²⁰ қасам бераманки, менга тўғриси айтинг. Негаки, каминанинг бу сўроғлардан ҳеч ғаразим йўқ. Фақат азбаройи қизиққанымдан, бу умумий томошахона бўлган Бухоронинг аҳволидан маълумот олмоқчиман, холос.

М у д а р р и с: Мазкур ўн минг танганинг тафсили шуки, ул аъламнинг ўн саккиз жамоа шогирди бор. Ҳар жамоанинг бир каттаси борки, уни қорийи жамоа дейдилар. Жузқашликнинг тақсими пайтида қори ўз шерикларининг номларини ёзиб келиши лозим бўлиб, токи ҳазрати устоз шерикларининг ҳақларини ҳам унга топширадилар ва у (жамоа қориси) тақсим қилади. Шу суратда аълам мазкур қорига буйруқ бериб айтадики, шерикларидан бир нечтасининг исмларини ортиқроқ ёзиб, тақсимдан ортган пулни устознинг хизмати учун (ортиқчароқ ёздиргани учун) унга қайтариб берсин.

Ф а р а н г и: Жаноби мударрис! Бошим айланиб кетди, қўрқаманки, бир ваҳшатни менга юклаб қўйдингиз ва илло қаттиқроқ айтаман: Бухоро уламоларининг бу иши қандайин ҳаракатки, магар булар Худодан қўрқмайдиларми, Пайғамбардан уёлмайдиларми?! Магар улар Худонинг расули ҳаром қилган нарсани ҳалол деб билсалар, бу хиёнат уларни ўз (жаҳаннам) қаърига тортмайдиirmi? Бечора жамоа қорисини бу гуноҳ ва бенафъ ишга мажбур қилмоқлик, бошқача қилиб айтганда, уларни ҳидоят ва раҳнамолик ўрнига залолат ва гумроҳликнинг қоронғу тубига отмоқликдир. Ажабо, бу икки турли қора сифат эгалари Пайғамбарнинг ўринбосарлари даъвосини қилишдан шарм қилмайдиларми? Айтинг-чи, қолған муфтиларнинг мадоҳили²¹ қанча?

М у д а р р и с: Қолған муфтилар мадраса ва муҳрдан олти минг тангадан то ўттиз минг тангагача оладилар.

Ф а р а н г и: Ҳар қайсиларининг шунчадан даромадлари бўлатуриб, улар яна нима учун бечора муллабаччаларга жабр қилиб, улардан пул оладилар ва у ғариблар таътил пайтида ҳам шаҳарда қолиб дарсларини мукаммаллаштиришига нега йўл қўймадилар?

М у д а р р и с: Сиз ғалати одам экансиз. Сиз аҳли фаранги Бухоро муллабаччаларининг ғамини емай қўя қолинг. Бу дардлар билан нима ишингиз бор? Ҳазрати

домларар кимнинг отасининг ҳаммоли ёки қайси бир муллабаччанинг опасининг эридикки, кечалари ухламасдан бедор қолиб, китоб кўрсалар, кундузлари текинга дарсгўйлик қилсалар?! Улар вақтида меҳнат қилиб, қанча машаққатларни ютиб, бу мартабага эришганлар. Энди улар рози бўлмайдиларки, муллабаччаларга текиндан дарс беришга... Уларнинг бунга ҳақлари ҳам бор. Чунки бу замонда шундайки, бирон-бир киши ўз манфаатини ўйламасдан текинга жойидан қўзғалмайди.

Ф а р а н г и: Секироқ сўзланг, сўзни ҳаддидан оширмангиз. Аввало, Сизнинг «бирон-бир киши ўз манфаатини ўйламасдан текинга жойидан қўзғалмайди», деган сўзингиз ботилдир. Зеро, бу замон маданият замонидир. Маданият деган муованат²², демакдир.

Тасаввур қилинг: Ниёзийбек, Анварбек Истанбул маршрутаси²³ учун қилган меҳнатлари тараққийпарварлик бўлмай, нимадир? Эрон маршрутасини сўраб чиққан Сатторхон ва Боқирхоннинг²⁴ ўз жонини қўллариға олиб, ҳар тарафга югуришлари элнинг осойишталиги учун бўлмай, нима эди? Абдурашид Иброҳим Нўғай уйдан ўн икки сўм ўрус пули билан чиқиб, ислом иттиҳодини таъсис қилиш учун то Чин ва Японияга қадар борди. Япониянинг пойтахти Токиода бир қанча аъёнларни мусулмон қилиб, бир ислом жамиятини тузди. Бунинг мақсади ислом динига фидойилик қилишдан бошқа нима эди? Ҳатто ҳайбатидан тоғлар ларзага келадиган баъзи япон вазирлари бўш вақтларини ўз раиятининг болаларига таълим беришга сарфлаб, яъни, Сиз айтишингизча, мактабдорлик қиладилар ва бунинг учун ҳеч кимдан ҳеч нарса олмайдилар, балки ўз харжларидан қолган қисмини бу йўлда сарф этадилар. Бугунги кунда насронийлар орасида ҳам шундай одамлар борки, улар фақат ўз манфаатлари йўлида юрмасдан, ботиний умуминсоний ниятларини амалга оширишни лозим билайдилар, бундай йўлда юрмаганларни эса инсон санамайдилар. Энди, инсоф қилинг: «Хайрун наси ман йанфа' ун-нас», яъни «Инсонларнинг яхшиси инсонларга наф келтирувчилардир», деган Сизнинг Пайгамбарингиз. Сизнинг ўйларингиз қандаю ва Сиз кофир деб билганингиз бизнинг ақидамиз қандай экан? Бундаги тафовут қаердан қаергача? Ва бунга илова қилиб, у вақфдан оладиган пули отасининг ёки акасининг моли эмас, балки буни маърифатпарвар зоти кирамлар савоб ва Худо йўлида вақф қилиб қолдирганларки, бирор олим бу ерга келиб, дарс айтиб, фақир

муллабаччалардан пул талаб қилмасин, деб. Шундай экан, агар ҳазрати уламолар текин дарс айтсалар, отасининг ҳаммоли ё поччасининг шогирдлари бўлиб қоладиларми? Йўқ! йўқ! Улар ўз ҳақларини олганлар, энди ифтитоҳ ҳақини олмасликлари лозим. Ё аксинча, вақф пулидан воз кечсинларки, уларнинг иккисидан бири ҳаромдир. Марҳамат қилиб айтинг-чи, у «авсофи ҳамида» (мақталган сифатлар) қандай дарс ўтадилар ва мазлум муллабаччалар улардан нимани ўрганадилар?

Мударрис: Биринчи йили — «Аввали илм», «Бидон»²⁵.

Иккинчи йили — «Мўъзий, Занжоний»²⁶.

Учинчи йили — «Қофия»²⁷.

Тўртинчи йили — «Шарҳи Жомий»дан «Ал-марфуъот...»²⁸.

Бешинчи йили — «Ал-мажрурот...», мазкур шарҳдан²⁹.

Олтинчи йили — «Ал-мансубот...», мазкур шарҳдан³⁰.

Еттинчи йили — «Ал-мабниййот...», мазкур шарҳдан³¹.

Саккизинчи йили — «Ҳамд» ва «Баҳси исм», мазкур шарҳдан³².

Тўққизинчи йили — «Қутбий» ҳошиясидан «Ва роттабтуҳу ала муқаддима»³³.

Унинчи йили — «Ҳамди ақойид»³⁴.

Ун биринчи йили — «Баъд...», «Ақойид»дан³⁵.

Ун иккинчи йили — «Самава...», «Ақойид»дан³⁶.

Ун учинчи йили — «Ҳақойиқ ул-ашйа...», «Ақойид»дан³⁷.

Ун тўртинчи йили — «Ҳамди таҳзиб»³⁸.

Ун бешинчи йили — «Таърифи илм», «Таҳзиб»дан³⁹.

Ун олтинчи йили — «Ҳикмат ул-айн»дан «Ал-ҳикмату истикмал ун-нафси»⁴⁰.

Ун еттинчи йили — «Ҳикмат ул-айн»дан «Ал-вужуди бадиҳийун»⁴¹.

Ун саккизинчи йили — «Мулла Жалол»дан «Ўаман ваффақана»⁴².

Ун тўққизинчи йили — «Мулла Жалол»дан «Сатафтариқу»⁴³.

Ун тўққизинчи йили охирида — «Саҳиҳ Бухорий»дан, «Иннамал-амалу бин ний йат»ни⁴⁴, «Тафсири Байзовий»дан «Муаввазатайн»⁴⁵ ўқилиб, хатми таҳсил қилинади.

Фаранги: Номи келтирилган китоблар тамом ўқилурми?

Мударрис: Уҳў! Ҳаммаси қаёқда?! Фақат айтилган жумлани ўқийдилар.

Фаранги: Ажабо, бир жумлани ўқиш бир кундан ортиқ вақт талаб қилмайди-ку?! Улар нима учун бир жумла кетидан бир йил югурадилар.

Мударрис: «Ҳошия» ўқийдилар, «ҳошия»!

Фаранги: «Ҳошия»си нима?

Мударрис: Сиз жуда гаранг одам экансиз. «Ҳошия», яъни шарҳнинг шарҳидир. У шундайки, мен айтган китобларнинг ҳар бирига қарийб ўн беш нафар одам «ҳошия» (шарҳ) ёзганлар. Масалан, Мулла Жомийнинг шарҳиға битилган «ҳошия»лар: Абуғафур, Асомиддин, Абулҳаким Исматуллоҳ, Шайх Жамол, Мавлавий Шариф, Охунд Шайх, Содик ва ҳоказо⁴⁶.

«Қутбий»да Абдулҳаким, Мулла Аҳмад, Асом, Сайид Шариф, Қул Аҳмад ва бошқаларнинг шарҳлари бор⁴⁷.

«Ақоид»да Хаёлий, Мулла Аҳмад, Абдулҳаким, Асомиддин, Мулла Қосим Харпутий, Сарих ва шу кабиларнинг «ҳошия»лари⁴⁸ ёзилган. Ҳоказо қолган китоблар...

Фаранги: Бу китобларда нималар ҳақида баҳс юритилади?

Мударрис: Бу «ҳошия»лардаги бутун мақсадлар икки амрга боғлиқдир. Биринчиси, шарҳ қилғучи сўзининг таҳқиқи. Масалан, «Ҳамд»нинг «алиф» «лом»и нимадир?⁴⁹ «Ва роттабтуҳу» замирининг ўрни қаерда?⁵⁰ «Сатафтариқу»даги «син» қайси «син»дир?⁵¹ Иккинчиси, ҳақиқатан биринчининг ҳосиласидирки, қуйидагилардан иборатдир: шарҳ қилғувчи сўзига эътироз, мазкур эътирознинг радди, мазкур эътироз раддининг радди, мазкур эътироз радди раддининг радди, мазкур эътироз радди раддининг радди радди ва ҳоказо қанчалик даркор бўлса шу қадар (давом этиш мумкин).

Фаранги: Ажабо,

Ҳар че дарин парда нишонат деҳанд.

Чун настони ба изонат деҳанд.

Мазмуни:

Ҳар нарсаки, бу парда ичра сенга нишон берадир,

Худди санчиқ каби сенга озор берадир.

Мен бу «музаҳрафот»ни⁵² бирсвдан уйқуда эшитсам ҳам гумон қиламан! Бу не беҳудалик, нечук вақт ўтказишдирки, Бухоро мардуми бунга гирифтор бўлмиш? Уттиз тўққиз йиллик қимматли ва азиз умрни бир муфти-

ға беҳуда сарф қилғач, кейин мазкур пуч ва бемаъни таҳқиқотнинг тадрисиға⁵³ машғул бўлдилар, аммо таҳсили вожиб бўлган Тафсир, Ҳадис, Фиқҳ, Усули фиқҳни ўрганиш вақти қачон келади ва яна бу йигирма йилда Наҳв, Мантиқ, Ақоид, Ҳикматдан ўқиган бўлсалар ҳам, фақат уларнинг дебочаси экан. Мазкур илмларнинг аслини, фойдали асосий қисмини қачон ўқийдилар?

Мударрис: Гумоним борки, форсийни яхши билмас экансан. Мен айтдим-ку, таҳсил йилига олти ойдир. Қолган олти ойда, яъни таътил пайтида агар ўқисалар моневъ йўқдир.

Фаранги: Ё мен (Сиз айтган) форсча сўзларни хато тушунапман, ё Сиз хато гапираяпсиз. Боя айтдингизки, «қолган олти ойда имомгарчилик қилиб, ифтитоҳ пулини топадилар» деб, энди лутф қиляпсизки, «бу олти ойда ўқисалар, моневъ йўқдир». Бу олти ойлик таътил вақтида, бу зарурий дарсларни ўқиган тақдирда ҳам бу қандай ноинсофликки, олти ой таҳсил пайтида пуллари, истак ва гайратлари бўла туриб, у бечораларни «Ҳамд»нинг «лом»ини таҳқиқи, «Тааммул» муродининг тайини «Фал-йатааммул»лардан⁵⁴ иборат бўлган пуч ва беҳуда нарсаларни ўқишга мажбур қиладилар. Агар у муллабачалар зарурий дарсларнинг ўқитилишини талаб қилсалар, бир сўз билан «вақтим йўқ» деб, уларни маъюс қиласизлар. Таътил кунларида пулсиз, гайрат ва истаксиз «агар хоҳласалар, ўқийдилар», дейсиз! Мен уларнинг номидан айтаманки, ҳозирги таҳсил пайтида ҳам зарурий дарсларни ўрганишни хоҳлаймиз, агар таътил вақтидаги олти ойда ҳам шаҳарда яшаб дарс ўқиб, имомгарчиликка бормасдан, ифтитоҳ пулини топишга вақтимизни бермасак, келгуси таҳсил йилининг бошида бепул ёки Сизнинг ниятингиздагидан озроқ пул билан ҳозир бўлсак, у вақтда, наузибиллаҳ⁵⁵, нафрат ва ғазабдан тўлган кўзларингиз, чимирилган қошларингиз қаршисида қандай чидаб ўлтирамиз? «Жувонмарг, оқ қилдим», деб дам-бадам бақирингизни қайси тоқат билан эшитамиз?

Энди айтинг-чи, Бухорода аёллар ҳам таҳсил оладиларми ёки йўқ?

Мударрис: Йўқ, аёллар таҳсил кўрмайдилар.

Фаранги: Нега уларни таҳсилдан бебаҳра қолдирганлар? Аёл ақли таълим ва тарбия хусусида эр-какдан камроқ бўлмаса керак. Бизнинг ҳақимлардан бири айтадики: «Биз Америка ва Франсиё аёлларининг ихтиролари мушоҳадасини кейин билдикки, аёлнинг

тушуниш даражаси эркакникидан кам эмасдир». Ва Сизларнинг Пайғамбарингиз ҳам буюрдики, «Талаб ул илми фаризатун ала кулли муслимин ва муслиматин», яъни «Илм олиш ҳар бир мусулмон эркак ва аёлга фарздир», Аёлларнинг тарбияти фойдали бўлиб, «Ман жаа бил ҳасанати фалаҳу ашру амсалиҳа», яъни Қимки яхшилик келтирса, унга ўн баробар...» оятининг ҳукмига кўра, яхши амалларга эга бўлишлик вожибдир. Негаки, яхши амаллар, яхши ахлоқсиз мумкин бўлмайди. Яхши ахлоққа кейинроқ эга бўлишлиқ ҳам «Мин баъди муқаддимат-ул вожиб», яъни. «Вожиб бўлган амалларнинг биринчиларидандир». Бирор кимса ҳам тарбиясиз яхши ахлоқ соҳиби бўлмайди. Бизнинг биринчи тарбиямиз оналаримиз тарафидандир, уларнинг ўзлари тарбия кўрмаган бўлсалар, биз ҳам уларнинг ёмон тарбиясидан ҳаминша ёмон ахлоқ эгаси бўламиз. Шу сабабли донолар бизнинг оламини инсоният доирасидан ташқарида, деб биладилар. Юртнинг бахтсизлиги, заминнинг саодатсизлигидирки, аёллар у ерни таълим ва тарбия шарафидан маҳрум қиладилар.

М у д а р р и с: Ажаб содда одам экансиз. Беҳуда ишларнинг ташвишини қиляпсиз. Аёлларнинг яратилишидаги ҳикмат «таволуд ва таносул» (туғиш ва насл қолдириш)дир. Мен аввалдан арз қилдимки, бизда таҳсил 37 ёшда тамом бўлади. Бу суратда агар аёлларни ҳам таҳсил эттирсак, уни тугатгандан сўнг, ёши 37 га борганда, ҳеч бир эркак уларга рағбат қилмайди ва у вақтда, «силсилаи таносул» (кетма-кет насл қолдириш) узилган бўлади.

Ф а р а н г и: Аммо, бу гапингиз, яъни агар аёлларни таҳсил эттирсак, таносул силсиласи узилади, деганингиз ботилдир. Далил шуки, агар Сизнинг ушбу сўзингиз тўғри бўлганда, комил ақл эгаси бўлган, оламнинг низомини Сиздан яхшироқ билган Пайғамбарингиз «Талаб ул илми фаризатун ала кулли муслимин ва муслиматин», яъни, «Илм олиш ҳар бир мусулмон эркак ва аёлга фарздир», демас эди. Аммо, Сизнинг «биздаги таҳсил муддати узун»дир деганингиз, бир таҳсил усулининг нодурустлигидирки, бу таҳсилни манъ қилишликни келтириб чиқармайди. Сизнинг бу таҳсил усулингиз мушкул ва нуқсонли экан, бошқа усулни ихтиёр қилингиз.

М у д а р р и с: Фаранги биродар, бўлмайди, асло бўлмайди. Биз осон бўлган таҳсил усулини қабул қилганимизда ҳам яна бўлмайдики, қизларни илм таҳсили учун кўчага чиқариб юборсак. Негаки, эркакларимизни

ахлоқи бузуқдир. Тездан уларнинг таҳсилини фасодга йўлуқтиради.

Фаранги: Бу ҳам ўзингизнинг камчилигингиз. Ахир Сиз уламозсиз. Шаръий ишлар сизга топширилган, амри маъруф, наҳий мункар Сизнинг вазифангиз. Нега у бечора эркакларнинг ахлоқини тузатишга киришма-апсиз?

Мударрис: Ҳой, бечора фаранги! Сен шариатни билмайсан. Бизнинг шариатда амри маъруф ва наҳий мункар фасодни тугатган тақдирда ҳам аслида тўғри бўлмас.

Фаранги: Бу масъала доимо эътино⁵⁶ бўлмаган, бироқ ёлғондир. Амри маъруф, наҳий мункар кабиларни эса бажариш керак. Чунончи, Сизнинг Пайғамбарингиз ҳам буларни бажарган.

Мударрис (*қаттиқ газабланган ҳолда*): Ай, одам, оғзингни юм! Шаръий масъалалар ҳақида беҳуда гапурма. Магар сен кофиру мен мусулмонман, бу гапларни эшитишга тоқатим йўқ.

Фаранги: Ажаб, мени гапуриш ҳуқуқидан манъ қиласизми? Асло хомуш бўлмайман, айтаманки, «миёйамаш аз ухда беруш»⁵⁷, яъни бу масъала шаръий масъала эмас, балки тўқиб чиқарилган нарсадир.

Мударрис: Хомуш бўл, одобсизлик қилма. Сен кимсанки, бизнинг дини аҳкомимизни «бу тўқилган нарсас», «бу шаръий эмас», деб айтасан?! Ахир қаердан биласанки, бу шаръий масъала эмаслигини?

Фаранги: Ваҳшат қилмангиз, далил сўранг. Бу масъалани қаерда кўргансиз?

Мударрис: Китобда.

Фаранги: Исломнинг хароб бўлиш сабаби шудир! Сиз ислом тоифаси умрнинг таълифи билан шунчалар машғул бўлгансизларки, натижада ислом динининг ҳақиқатидан фарсаҳларча узоқлашгансиз.

Магар ўн йил аввал саккиз ёшли бола шўхлик қилиб, китобнинг ҳошиясига «мен офтобни туя суратида кўрдим» сўзларини ёзиб қўйгани туфайли, бугун Сизга офтобни ҳақиқий шаклини исбот қилишлик мумкин бўлмай қолди. Масъала Қуръони карим ва Ҳадиси шарифдан равшан бўлаётган вақтда, қўшимча китобга қараб югурмоқ девоналикдир. Қуръони карим возеҳ⁵⁸ усулида айтадики, амри маъруф ва наҳий мункар лозимдирки, бу ишни Пайғамбар бажардилар, саҳобалари бажардилар, фитнадан кўрқмадилар. Сиз ахир уларнинг уммати ва издошларисиз, улардан улуг-

роқ эмасдирсизки, нега йўқ фитнадан қўрқасиз? Шариати аҳмадий асло Сизнинг бу узрингизни қабул қилмас. Исло тарихида фитна чиқарувчи бўлиб қолдингиз. Пайғамбарингиз бутун араблар тавҳид аҳлига душман бўлган ҳангомда Пайғамбарлиқ даъвосини қилди; халифан аввал, Муҳаммад умматининг энг фазилатлиси Абубакр Сиддиқ хилофот маснадига⁵⁹ ўтирганда ҳар тарафдан араблар иртидодга⁶⁰ тушдилар, яъни диндан қайтдилар. Абубакр Сиддиқ ислом лашкарларининг заифлигига қарамасдан, комил бир азм билан уларни таслим бўлишга мажбур қилди ва бу қиёсга кўра, Сизнинг салафларингиз асло ҳеч кимдан қўрқмасдан ислом муқтазоидлари, яъни тақозо этилган нарсаларнинг ижросига азму ҳаракат қилдилар. Ҳа, ислом динининг хоҳиши шудир. Сиз айтаётган бу масъала бир неча нафар таъмагир ва шикампараст⁶¹ мусулмонлар томонидан ўртага қўйилган бўлиб, шариати аҳмадийга бунинг алоқаси йўқдир. Муллаваччаларнинг энг кичик бир нафари бесоқол бир болакай туфайли шаҳар катталарини ҳақорат қилишдан қайтарса-ю, уламоларнинг эса, бунчалик иқтидорга эга бўлганларига қарамасдан, амри маъруф ва наҳйи мункар фасод чиқаради, деган гапларини ким қабул қилади?

Булардан ташқари, биз амри маъруф ва наҳйи мункарни қўполлиқ билан амалга оширинг деб, қачон айтдик. Худо сақласин, ҳеч қачон бундай гапни айтмаганмиз ва айтмоқчи ҳам эмасмиз. Минбаъд айтмаймизки, мактаб ва мадрасаларда ахлоқни вайрон қилувчи ошиқона байтлар ва «лом жинси»ни таҳқиқ қилишдек пуч нарсалар билан кўмилиш ўрнига, ахлоқ ўргатиб, матбаа очиб, жаридалар воситасида халққа яхши хулқни тарғиб қилинг. Яхши, Сизнинг тамоми араб тилида бўлган 20 йиллик таҳсилингизда, наҳвни билмаса ҳам, араб тилида маҳоратга эга бўлишингиз керакми?

М у д а р р и с: Уҳў, биз Бухоро уламози араб тилини арабларнинг ўзидан ҳам яхшироқ биламиз.

Ф а р а н г и: Шуниси ҳам ганиматдур. Марҳамат қилинг, бир оз биргаликда араб тилида сўзлашиб кўрайлик, мен ҳам бу тилдан хабардорманми ё йўқ?

М у д а р р и с: (Ай худо! Бу ногаҳон балони қаердан бошимга юбординг? Мени аста-аста расво қилишига яқин қолди.) Биродар, афу этасиз. Биз, Бухоро уламози, арабча гаплашишни билмаймиз. Бизнинг арабча билишимиз шу меъёрдаки, муллабаччалиқ вақтимизда устознинг ёнида ўқиган эдик, арабча дарс китобларини

бир кечада машаққат ютиб, улардан саҳифасинигина мутолаа қила олардик.

Ф а р а н г и: Бай, бай! Сиз Бухоро уламози хўб «арабийдон»⁶² экансиз. Бизнинг болаларимиз уч йил мактабда ўқиб, зарурий хат-саводни чиқаргач, 2—3 тилларни ва диний масъалаларнинг муқаддимаси, ҳукмлари, тарихи, ҳисоб илмини яхши ўрганадилар. Сиз 20 йил арабча таҳсилдан кейин ҳам ҳануз у тилда тақаллум қилишга ожизсиз.

Уфф!.. Абу Али ва Форобий каби комил фарзандларни етиштириб, бундай кимсасиз ва қора кунда ўтирган шўрлик Бухоро, бегоналарнинг шуҳрати, илму фазилат ноғорасининг шовқинини шарофат деб кўтариб юришга мажбур бўлдингки, бу жаҳолат ва фалокат поясига етиб қолганингандир, бечора Бухоро!

Жаноби мударрис, ахир инсоф қилинг, бу илмсизлик қачонгача, бу нодонлик қачонгача?! Илм мулк-мамлакат ободлигининг сабабчисидир. Илм миллат тараққийсининг боисидир. Илмдирки, Амриқо ваҳшийларининг қайнашини ушбу даражадаги такомул ва буюклик мартабасига етказган. Илмдирки, Эрон заминида зиёлиларни йўқ қилмоқчи бўлган икки отни таназул ва зиллат чоҳига қулатган. Илмдирки, бир сиқим инглиз ороли эгаларини Ҳинд, Миср, Белужистон⁶³ ва Арабистоннинг бир қисмига фармон раво қилган, ўруснинг зиёли бўлмаган аҳлини Татар, Қирғиз, Туркистон, Қафқаз мусулмонларига молик қилиб қўйган. Васий⁶⁴ усмонли мамлакатларини парча-парча қилиб, бегоналар қўлига тутқазган магар жаҳл, фаронса таслис аҳлининг⁶⁵ байроғини то форс муваҳҳидлари⁶⁶ уйининг томига қадар тикиб қўйган магар жаҳл. Токай Сиз мусулмонлар, бу хонумонингизни ёқувчи дарднинг давоси учун бирор тараддуд кўрсатмасдан, қайси чорани излаяпсизлар? Инсоният иқтисосига кўра айтаман: магар Сиз туркистонлиларнинг йўлингиз шу бўлса, яъни, азиз умрнинг қимматли 37 йилини музаҳрафот парчаларининг таҳсилига сарф этиб, ўзингизни фойдали илмларнинг шарафидан маҳрум қиляпсиз. Бир неча йилдан кейин Туркистонда исломдан ҳеч нарса қолмайди, фақат тарих саҳифаларидагина унинг номи қолади, холос! Бу қандай таҳсил?! Инсоф қилинг, «Ломи ҳамднинг жинсияти ва зиёдати лафзин салосин»дан нима матлаб ҳосил бўлмоқда? Афсус, бунга кетган вақтлар учун. Дариг, бунча ҳаракатлар учун! Агар шу ҳаракатни Қуръоний маънолар ва рамзларни дарж ва кашф этмоққа сарф қилиб,

саодат аҳкоми учун ишни йўналтирганингизда эди, ҳозир «Йа аййуханнасу коджакум бурҳанумми-р-роббикум ва анзалнаа илайкум нўром-мубийна», «Фааммаллазина аману биллаҳу ва тасиму биҳи фасойудҳилухум фи роҳматин минҳу ва фазлин ва йахдиҳим илайҳи сиротим-мустақийма», яъни «Эй инсонлар сизларга Парвардигорингиздан ҳужжат келди ва сизларга равшан нурни (яъни Қуръонни) нозил қилдик», «Аммо шундай зотларки, Аллоҳга иймон келтирдилар ва унинг ҳуқумларини маҳкам тутдилар. Бас, тез кунда уларни ўз тарафидан бўлган раҳматга ва фазилатга дохил қилади» ояти каримасининг ҳукмига кўра, бироз-да бўлсин, фазилатларингизни орттириш фурсатига эришган бўлардингиз! Ҳозир ҳам фурсат кетмаган. Тафсир ва Ҳадиснинг таълим ва тааллуми⁶⁷ учун ҳаракат қилиб, Қуръони каримнинг олий сирлари ва ҳукми мутаволийсини⁶⁸ диққат билан кузатинг. Шояд «Ҳаза китабун анзалнааҳу мубаарокан фаттабиуху ла аллакум тарҳамун», яъни «Бу китобни (Қуръони каримни) унга (Пайғамбарга) муборак тариқада нозил қилдик, бас, унга тобеъ бўлинглар, шояд раҳм қилингайсизлар» оятининг равшан ҳидоятига кўра, молингизнинг ҳусрон⁶⁹ ҳолига Худонинг раҳми келиб, ҳссили натижасиз ва фалокатли бўлган бу мазаллат ва асоратдан Сизга нажот берса ва илло, такрор айтаманки, бир неча йилдан кейин Моварауннаҳрда исломни куффорлар залолати остида побуд ва кўзингизни очгунча, масжидингизни бутхона, фарзандларингизни насроний кўрасизлар.

Бас, қўлдан кетган ислом мамлакатларига назарий ибрат билан қаранг, мусулмонларнинг ҳам ғамини еб, фарзандларингиз ҳолига раҳм қилинг.

Мударрис: Жаноби фаранги, Сиз хотиржам бўлинг. Бухоронинг соҳиби бор, унинг ўзи ҳимоя қилади. Биз аминмизки, то Баҳоваддин мазорининг бир ғишти боқий экан, рўйи заминнинг тамом подшоҳлари Бухорони ололмайдилар. Сиз беҳуда ташвиш чекапсиз.

Фаранги: Бу қандай қўпол хато, бу қандай исломни ёндирувчи ақида?! Баҳоваддин Бухорони ҳимоя қилади? Бу нима дегани? Баҳоваддин?!

Мударрис: *(Фурсат бермасдан камоли ғазаб билан):* Уй, ўй... Э одам, оғзингга қара, ислом улуғлари ҳақида беҳуда гап гапирма, сени шундай жазолаб, чеккага сурайки...

Фаранги: Бечора мударрис, Баҳоваддин ҳақида «ёмон» гапирганим учун бу қадар ваҳимага боряпсиз,

йиллардирки, минг Баҳоваддин ва ундан ҳам улуғроқ азизу авлиёлар ислом муҳофазаси учун жон топширган. Исләм ҳуқуқи масиҳий давлатларнинг бебоск тажовузлари билан поймол бўлмоқда, (бунинг учун) ўзингизни ҳамиятсизлик ва ҳамдилликда айбдор деб билинг!

Агар Баҳоваддинга нисбатан бўлган бу ҳамдардлик ва тарафдорликни исломга нисбатан ҳам дариг тутмасдан, уч ярим милйўн ислом нуфузи биргаликда қўлни қўлга бериб, камоли иттифоқ ва ҳамжиҳатлик билан, оламни тутувчи баланд овоз билан, бутун олам узра исбот қилингики, «биз, мусулмонлар тоифаси, дини мубинимиз ва муҳтарам диндошларимизни ҳимоя қилишда жону дилдан тайёр бўлиб, то ҳар биримизни сўнги нафасимиз бор экан, бизнинг биргаликдаги жонимиз узра азиз исломга ҳеч ким таарриз қилишга муваффақ бўлолмайди. Шубҳасиз, ўз диндошларимизни қаерда асирлик бўлса, мусулмонлар ҳисобиға бўлаётган бу қаро кунлардан халос қилингиз».

М у д а р р и с: Сиз доно одам экансиз, ҳақиқатан биз, мусулмонлар тоифаси, учун иттиҳод ва ошкора ҳаракат зарурат даражасига етган, аммо, таассуфки, иттиҳод бизнинг ўртамизда маҳол, иттиҳодсиз ҳаракат ҳам мутлақ зарарли бўлади.

Ф а р а н г и: Буларнинг барчаси ақидангизнинг сустлигидандир.

М у д а р р и с: Агар бизнинг бу ҳалокатли хасталигимизнинг иложи бўлса, айтинг?!

Ф а р а н г и: Агар исломий жаридаларнинг мутолаасини ҳаром демасдан, балки гоҳида бўлса ҳам ўқиб борса эдингиз, бугун ислом дардининг иложини мен кофирдан сўрамас эдингиз. Ҳозир нима дардингиз бўлса, унинг иложини бир-бир Сизга шарҳлаб беришлик меннинг инсоний бурчимдир. Лекин, аввал мақсадни тамом аниқлаб олишимиз керак.

М у д а р р и с: Ҳақиқатан мақсаддан узоқлашиб кетдик, гап Баҳоваддин ҳақида эди.

Ф а р а н г и: Бале, жаноби мударрис! Мендан Баҳоваддин ҳақида беҳуда гаплар айтаётибди, деб гумон қилманг. Чунки ҳар бир динда шу тариқа улуғ кишилар бўлганлар, улар ўз ҳаётлари давомида дин ва миллатнинг саодати учун хизмат қилғач, жаҳонда яхши ном қолдириб кетганлар. Гап шундаки, Сиз ўз вазифангиз бўлган диний ва дунёвий ишларингизни уларга ҳавола қилиб тинчгина ухламаслигингиз керак, бинобарин, ислом шарияти ҳам бу ақидангизни қабул қилмайди.

Мударрис: Юз марта айтдим-ку, бизнинг диний масъалаларимиздан гапирманг, деб. Яна «Ислом шариати бу ақидангизни қабул қилмайди», деяпсиз. Қандай қилиб қабул қилмас экан? Авлиёларнинг кароматларини тасдиқ этмоқ бизнинг диний масъалаларимиздандир.

Фаранги: Мен авлиёларнинг кароматларини тасдиқ этманг, демаяпман. Айтмоқдаманки, ўз ишларингизни тамоман Баҳоваддинга топшириб қўйиб, ўзингизни танбаллиқ ва ғайратсизлиқ эшигига урушингиз на шаръан дурустдир, на ақлан.

Мударрис: Нега дуруст эмас?

Фаранги: Албатта, дуруст эмас.

Мударрис: Қайси далилга кўра?

Фаранги: Мен биладиган ўша далилга кўра.

Мударрис: Қаҳ, қаҳ, қаҳ... ҳеч билмайсан, беҳуда лофлар уряпсан!

Фаранги: Биламан, лекин Сиз уларни эшитишга қобил эмассиз!

Мударрис: Мен одам эмасманми?

Фаранги: Билъакс, Сиз одамсиз, аммо одамийлик сифатларидан бири Сизда йўқ.

Мударрис: У нима?

Фаранги: Ҳақ гапни қабул қилмоқ.

Мударрис: Сизнинг гапингизнинг ҳақлиги қаердан маълум?

Фаранги: Айтинг-чи, Аллоҳ улуғми ё Баҳоваддин?

Мударрис: Аллоҳ.

Фаранги: Пайғамбар дономи ё Сиз?

Мударрис: Бу саволларнинг маъносини тушунмаяпман?! Албатта, Пайғамбар доно бўлганлар.

Фаранги: Пайғамбар Сиздан доно экан, у ҳеч бир ишни Баҳоваддиндан улуғроқ бўлган холиқи Аллоҳга ҳавола қилмаган. Ўзлари сафарда ранж, йўл заҳмати, очлик азоби кўриб, ғазотларда қатнашиб, муҳораба⁷⁰ майдонида ҳозир бўлардилар. Кофирлар азиз ислом вужудиға ҳар тарафдан зарба бериб турган бир ҳолатда, бу суратдан унинг шариати қачон рози бўлади. Сиз бир гуруҳ осудапараст уламо бу қимматбаҳо гавҳари аҳмадийни қутқармоқни ўйламасдан, билъакс, бу ишни Баҳоваддиннинг вазифаси билан, ўзингиз аҳли аёл билан, камоли осудаликда лазиз таомларнинг тановули билан машғул бўлдингиз. Иккинчидан, Аллоҳ таоло «тужаҳидуна фи сабилиллаҳи биамваликум ва анфусикум заликум хойруллакум ин кунтум

таъламун», «Ва қотилул-мушрикийна каффатан кама йўқотилуна кум каффатан», «Ва қотилул-лазийна лаа йуминуна биллаҳ», яъни «Аллоҳ йўлида молларингиз ва нафсларингиз билан жиҳод қиласизлар, агар билсаларингиз, мана бу сизлар учун яхшидир», «Сизларни қатл қилсалар, сиз ҳам мушрикларни бутунлай қатл қилинг», «Аллоҳга иймон келтирмаганларни қатл қилинглар», ояти каримасини ҳидоят қилувчи ва бошқа оятлар ҳам жиҳод ва қитол⁷¹дан мақсад исломни муҳофаза қилиш ниятида айтилган олий калиматуллоҳдирки, у тирикларга фарз қилинганми ё ўликларга?!

М у д а р р и с: Тирикларга.

Ф а р а н г и: Олий калиматуллоҳни қўйдук, Аллоҳ таоло равшан тарзда сиз тирикларга амр берган байзойи исломнинг муҳофазасини нега тажоҳул қилиб, ўликларга ҳавола қиляпсиз?

Учинчидан, Пайғамбарнинг вафот замони яқинлашиб қолганда, барча асҳобни жам қилиб, хутба ўқиб: «Эй менинг асҳобларим, мен тириклигимда Аллоҳнинг динига нусрат беришда ихмол⁷² кўрсатмадингиз, менинг риҳлат вақтим етиб келган. Дини мубини ислом ва шони улуг Қуръонни Сизга ва сизнинг авлодларингизга ва авлоддан-авлодларга омонат қолдирияпман» деганларида, ўша вақтда Пайғамбарни тинглаб турган асҳоблар тирикмидилар ё ўликмидилар?

М у д а р р и с: Тирик.

Ф а р а н г и: Бас, У соҳиби омонатларини тирикларга топширган экан, Сиз нега ўликларга ҳавола қилиб, ўзингизни чеккага тортяпсиз?

Тўртинчидан, улкан Андалус қитъаси 450 йил мусулмон султонларнинг идораси остида уламо ва фузалонинг кўблиғи бўйича мусулмон ўлкаларининг биринчиси эди. Жуда кўб уламои киrom этказиб, бисёр авлиёи изом⁷³ етиштирди. Андак ғафлат шумлиғи ва андишасизлик оқибатида, Испания насронийларнинг тасарруфиға ўтиб қолди. Бир олам уламо ва авлиёнинг умри ўтган масжид ва мадрасалар бутхона, ўша бутун ислом уруғларининг қабрлари бутпарастлар томонидан поймол бўлган. Илгари азон садоси янраган жойларда бугун қўнғироқ овози жарангламоқда. Нега у жойнинг авлиёси қабрдан чиқиб, бу ислом ноҳиясини кофирларнинг дастидан халос қилмадилар?! Улар ҳаётлик пайтларида ўз вазифасини битириб, вафотидан сўнгра бу вазифаларга мажбур бўлмаганлиғи учун лозим бўлмади. Исломнинг муҳофазаси ўша сарзаминдаги тирикларнинг иши эди.

Тириклар ўз вазифаларини адо қилишда гафлатга тушди-лар, кўрадиганини кўрдилар, гафлат уйқуси ва андишасизлик билан жаҳонни мунаввар қилувчи шарияти гарройи аҳмадий қуёшининг саодати нурини бу маъмур ўлкадан шу қадар узоқлаштирдиларки, бугун у ерда бир мусулмон масжиди тугул мусулмоннинг ўзи ҳам топилмайти.

Бешинчидан, Ҳинд ва Мисрға ибрат назарини солинг. Бу муқаддас ислом замини инглизларнинг босқинчилик тажовузлари билан поймол бўлган ва ҳануз у ерларда ўтган авлиёлардан бирортаси инглизни даф этмоқ учун бирор каромат кўрсатмаяпти.

Нега кўрсатмаяпти?⁷⁴

Уларнинг вазифаси эмас.

Қайси далилға кўра?

Мен айтган далилға кўра.

Олтинчидан, Сиздан сўрайман. Баҳоваддин улуғми ё Пайғамбарнинг амакиваччасими?

М у д а р р и с: Пайғамбарнинг амакиваччаси.

Ф а р а н г и: Бир неча йилдирки, Русия давлати Самарқандни эгаллаган,⁷⁵ бу зулм у ерлик мусулмонлар учун ачинарлик эмасми? Айтишларича, ўруслар у ерда фаҳш ишларига йўл очган, бошараф аёл ва қизлар, агар хоҳласалар, у ерга бориб ўтирадилар. Бу ишни ҳеч ким манъ қилолмайдимми? Ҳам айтмоқдаларки, уламо ўрус законига мувофиқ бўлмаган ҳар қандай шаръий масъалани ижро этишда ожиздирлар. Яна айтмоқдаларки, Самарқанд уламиси ўрусларнинг байрам кунинда табрик учун черковга бориб ўтирадилар. Буларнинг ҳар бири ислом вужудига берилган катта зарба эмасми?

Нега Пайғамбарнинг амакиваччалари ётган Шоҳинда ўрусларни у ердан даф қилмаяпти? Бу уларнинг вазифаси эмасми?

Бале, вазифалари эмас.

Қайси далилға кўра?

Боя айтган далилимға кўра.

Еттинчидан, (узоққа бормайлик) Бухоронинг ўзини ўруслар эгаллаганларми ё йўқми? Агар эгалламаган бўлсалар, ҳар кун император томонидан амирга ё консулдан қушбегига келадиган янги бир таклифнинг боиси нима? Шояд бу ҳукумлар дўстонадир, деб айтсангиз, мен ҳам камоли одоб билан Сизга дейманки, нега бунни муқобили сифатида амирдан ҳам ўрус давлатига бирор таклиф бўлмаяпти?

Агар ўруслар Бухорони эгаллаган бўлсалар, нега бунга Баҳоваддин йўл қўйиб берди?

Бу уларнинг вазифалари эмасмиди?

Бале, вазифаси эмасди.

Қайси далилга кўра?

Боя айтган далилимга кўра.

М у д а р р и с: Тўғриси шуки, бизнинг ҳеч қайсимиз ўрус давлатининг бизнинг ҳукуматимиз билан муносабати қандайлигини билмаймиз. Фақат мен шу қадар биламанки, марҳум подшоҳимиз амир Музаффарнинг мағлубиятидан кейин, ўрус давлати билан бизнинг ҳукуматимизни асло йўқ қилмаслик ҳақида дўстона бир битим тузилган.

Ф а р а н г и: Жаноби мударрис! Бухоро илгарилари тугал мустақил ва икки миллиён нуфузи бўлган бир давлат эди. Амир Музаффарнинг мағлубиятидан кейин хонлик тантанаси амирликка, истиқлол дабдабаси вассалликка ўзгарди, раият нуфузи уч баравар, ер майдони эса ўн баравар тушиб кетди. Уша кундан то шу дамгача ажнабийларнинг қўли Сиз подонлик саҳроси уйқучиларининг ғафлати дастёрлигида бу ярим тугатилган амирликни ҳам тушкун ҳолга келтириб қўйдик, унинг вужуди назарларда мавҳумлик мужассамаси⁷⁶ каби жилваланмоқда. Агар яна бир оз муддат эски ғафлатингизни давом эттирсангиз, дин ва миллатингизнинг гамини емасангиз, шараф ва номусингизнинг муҳофазасини ўйламасангиз, меҳрибон она Ватанингизнинг ҳуқуқини унутсангиз, жаҳонгир Темур бобонгизнинг шаъни ва иззатига хиёнат қилсангиз, бу мужассамани ваҳималар доирасидан ҳам чиқариб ташлаб, ном-нишонсиз, шарафсиз, иззатсиз роҳат уйда азалабад ухлайжаксиз!

М у д а р р и с: Биродар, мени ваҳимага қўйдингиз. Сўзларингизнинг ҳайбатидан жоним тан қолибидан чиқиб, парвоз этиб кетишига оз қолди. Азбаройи худо, айтинг, бизнинг иложимиз нима? Бу дарди бедавонинг чораси қайси? Қаерга борайлик? Нима қилайлик? Қайси тупроқни бошимизга сочайлик? Қачон бу фалокат ҳолатидан ва истиқбол мушкулликларидан димоғимизга халос бўлишлик бўйи этиб келади.

Ф а р а н г и: Сабр қилинг, айтаман.

М у д а р р и с: Жуда сабрим қолмади, айтинг.

Ф а р а н г и: Агар талаб қилмаганингизда ҳам айтардим. Энди бу қадар талаб этар экансиз, албатта, айтаман.

М у д а р р и с: Тез-да айтинг!

Ф а р а н г и: Айтаман, аммо...

М у д а р р и с: Азбаройи «аммо»ингизни қўйиб туриб, муддаони баён қилинг!

Ф а р а н г и: Жаноби мударрис! Албатта, бунинг иложини Сизга айтаман бироқ, қўрқаманки, қабул қил-массиз.

М у д а р р и с: Сиз дарди бедавойимизни айтасиз-у, биз қабул қилмас эканмизми?!

Ф а р а н г и: Иложингиз шуки, жадид мактабларини очингиз. Бу музахрафотни, яъни «Ломи ҳамднинг жинсияти ва зиёдатул лафзи салосин»нинг ўрнини серманфаат, натижаси тез ҳосил бўладиган илмларни таҳсил қилишга алмаштирингиз. Пайғамбарингиз халифасининг пойтахти бўлган Истанбул. бугунда янги илмларнинг кўблиги ва санъатининг тараққийси билан машҳурдир. Муаллимларни жалб қилиб ҳаракат қилинглarki, то сизлар ҳам ундан намуна олиб, бирор нарсалик бўлинглар. Насоролар шулар туфайли ислом устидан ғалаба қозонганлар.

М у д а р р и с: Бай, бай, бай! Энди тушундимки, сенинг мақсадинг нима эканини... Энди билдим, ислом учун бунчалик куюнишларинг ёлгон экан. Энди англадимки, Бухоро тўғрисида қилган дўстликларингнинг асли йўқ экан. Бизни алдамоқчимсан? Билгинки, сенинг фириб вақтинг ўтди. Бизни гумроҳ қилмоқчи бўлган дўстларингнинг пардаси кўбдан бери йиртилган.

Ф а р а н г и: Бу нима дегани? Мен нима дедимки, бундай танбеҳга сазовор бўлсам? Нима ҳимоятдирки, жадид мактабининг номини эшитишингиз билан бундай совуқ қараяпсиз? Хўб, менга айтинг-чи, жадид мактабини қачон, қаерда кўргансиз? Бу серфойда илмлар манбаи ҳақида нима эшитгансиз? Агар ҳақиқатни айтсангиз, мен ўз томонимдан айтилган танбеҳ — дўқ-пўписа сўзларга тавба қилиб, Сиздан узр сўрайман.

М у д а р р и с: Бечора! Менинг ваҳшатимдан қўрқдинг. Бу сен айтган жадид мактаблари бизнинг Бухорода ҳам очилган эди, бир йилча давом қилди ...лекин бизнинг уламон бузрукворлар ишнинг ҳақиқатини билиб қолиб, мазкур мактабларни тезда беркитдилар.

Ф а р а н г и: *(ўта ажабланган ҳолда)*: Мударрис, очикроқ гапиринг, яъни бу жадид мактабини Сизнинг Бухоронгизда очган эдилар-у, уламолар қўймадиларми?

М у д а р р и с: Ҳа, ҳа!... Бу мактабини бизнинг диндор,

шариатпараст уламоимиз анинг ҳақиқатини англаб қолгандан кейин беркитдилар.

Ф а р а н г и: Илтимос қиламан, менга ҳам тушунтиринг, бу мактабнинг ҳақиқати нима эканки, уламоингиз бу қадар фойдали мактабни манъ қилдилар?⁷¹

М у д а р р и с: Ҳой, нодон, яна фойдали мактаб дейсан. Гумон қиласанки, мен ҳали сенинг фирибингга алданяпманми? Мендан эшит, бу мактаб бир неча йил ичида бизнинг болаларимизни ҳам кофир қилиб қўйди.

Ф а р а н г и: Ажаб далилсиз даъвони ўртага қўйдингиз.

М у д а р р и с: Нега далилсиз? Минг далилимиз бор?

Ф а р а н г и: Хўб, аввало, марҳамат қилиб айтинг-чи, бу мактаб Сизнинг болаларингизни кофир қилиб қўйгувчи эканини қаердан билдингиз.

М у д а р р и с: Сен Бухоро уламосини кўрмагансан ва билмайсанки, улар ғоят улуг зотлар бўлиб, ҳар қайсиси минг нафар талабага дарс айтурлар. Отларининг бўйнига беш сир⁷⁷ олтун тақарлар. Бизнинг уламои ҳазратимиз сафойи ботин билан анинг маъносини кашф қилган бўлсалар, бу олтинлар жониз эмасми?

Ф а р а н г и: Бечора мударрис! Менинг Бухоро уламосини аҳволини билмаслигимни бекорга гумон қилиб, хато қиласиз. Бандангиз хўб хабардорманки, таҳсил давомида кундузлари кўчама-кўча бачаларнинг кетидан югурадилар, кечалари эса ҳужраларнинг бурчакларида анвойи мускурот ичимликлар ичадилар. Ўзининг инсонлик шарафларини хатм қилиб, озгина муоҳаз учун қози уйининг остонасида туфроқ ялаб, қози ё раис бўлганларда бечора, бадбахт раиятнинг молу жонини ўз оталари авлодларга қолдирган вақф сингари тасарруф қилардилар. Агар мударрисси бузруг ё муфти бўлсалар, ўз ватанидан оворан ғариб бўлиб келган муллаваччаларнинг қонини «ифтитоҳ» ва «совғалиқ» номи билан ичарлар. Бу жамоадан қандай кашфу каромат умид қиласиз. Айтасизки, уларнинг ҳар бири минг нафар талабага дарс айтарлар — муқаррардир⁷⁸. Бироқ, айтинг-чи, қандай дарс айтадилар, ўша минг нафар бечорага қайси илмдан таълим берадиларки, бу илмнинг дунёдами ё охиратда фойдаси бор? Бунинг ўрнига у ғариблар йигирма йил давомида ўз молларини сотиб, устоз ҳазратларига пешкаш (совғалиқ) қиладилар. «Ломи ҳамднинг жинсияти», «зиёдати лафзи сулус», «қубҳу ҳусни замири маштаъмала»⁷⁹дан бошқа нима ўқийдилар? Мазкур музаҳрафотнинг таълимидан кейин

ҳам уларнинг дини ва дунёсига нима фойда етади, аммо «отларининг бўйнига беш сир олтин осадилар», деб айтганингиз, бу маъжусийлар афъол ва атворининг каромат оламига нима дахли бор?

Мударрис (*камолӣ ваҳшат билан*): Ай, беҳради донистагӯй (эси паст донишманд!) Сен бизнинг уламо-ни маъжус дейсанми?

Фаранги: Ҳаргиз, ҳаргиз... мен уламоингиз ҳақида бундай адабсизлиқни ўйламайман, лекин айтаманки, аларнинг бу одати кароматларининг далили бўлмас. Бунга илова шуки, бу одатга шариатингиз ҳам ҳеч вақт йўл қўймайди.

Мударрис: Нега йўл қўймас экан? Бу ишлар илм иззати, илм иззатининг шариатда маъмур бўлиши яхшидир.

Фаранги: Ажаб шаръий масъалани ўртага қўйдингиз. Сиз, бухороилар, нафсга алданиб, ўз дини мубинингизнинг аҳкомлари ҳақиқатидан ҳам ғофилсиз. Пайгамбарингиз бутун умри давомида заруратсиз отга минмаган. Сизга қаердан етдики, отнинг гарданига «беш сир» олтун осмоқ ва олдинда бир неча мулозимларнинг югуриши. Ахир, ўз мазҳабингизнинг уламоси ва улугларининг аҳволи тарихидан ибрат назари олингиз. Уларнинг ҳаёти қай равишда кечган, атворлари қандай бўлганини ўрганингиз, токи «илм ул-яқин»⁸⁰, Сизга маълум бўлсинки, бу Сизнинг равишингиз эмас. Магар маъжусийлик шўбаларидан бу номашруъ васфларнинг бутун васфи қай виждон билан кашфу кароматни даъво қиларлар?

Мударрис: Хўб, кашфу кароматни қўйдук, бинобарин, бизга буни мударрислик мансабига сарафроз бўлган, усули жадидага хўб диққат қилган муътабар уламолардан бир нафари тушунтириб қўйди.

Фаранги: Бинобарин, мен ҳам Сизнинг уламоингиз бу «кизби маҳз»ни⁸¹ далилсиз қабул қилганларидан жуда таассуфдаман. Менинг вазифам Сиздан далили истифсор талаб этмакликдир, бироқ мақсадим Сизни гафлат уйқусидан уйғотмак бўлгани учун, бундай фойдали усули жадидадан ҳаром деб, арбоби ислоҳни кофир атаган ул жаноби мударриснинг аҳволини очиқ кўрсатишим керак. Хўб, марҳамат қилинг, ул зоти муҳтарам Бухоро аҳлиданми ё хорижий?

Мударрис: Хорижий.

Фаранги: Усмонли раиятиданми ё Эронданми?

Мударрис: Ўрус раияти.

Ф а р а н г и: Қайси тоифасидан эканлар?

М у д а р р и с: Тотор тоифасидан.

Ф а р а н г и: Унинг таржимаи аҳволини биласизми? Бошқача ибора билан айтганда, бу киши ўз миллати ва мамлакатига қанчалар буюк хиёнат қилганини биласизми?

М у д а р р и с: Йўқ.

Ф а р а н г и: Бу шахс ўз ватандошларининг диний ва дунёвий ишларида бағоят буюк хиёнат қилгандирки, бугун ҳиссиёт соҳиби бўлган ҳар бир тоторнинг лаънатларига учрамоқда.

М у д а р р и с: Яна бизнинг уламоимизга бадгўйлик қилишни бошлаяпсан?

Ф а р а н г и: Бадгўйлик қилмаяпман, ҳақни гапиряпман. Айтмишларки, ҳақни яширмаслик лозим. У шахс хиёнаткор кишидир, ҳеч қачон, ҳеч бир мусулмон ҳақида ёмонлиқни дариг тутмаган, бугун ҳам сизларни жадид мактабини манъ қилишга қўзғаб қўйиб, шу васила ила мусулмонларга зарба бериб, ислом душманлари олдида ўзини тинчликсевар қилиб кўрсатмоқчидир. Агар истасангиз, ул шахсни ўз миллати ва Ватанига раво кўрган зарарларни шу онда бирма-бир айтиб ўтаман.

М у д а р р и с: Йўқ, керак эмас! Негаки, мен у мударриснинг аввалги ҳолларини билмайман. Бинобарин, Сизнинг сўзларингизни тасдиқ қила олмайман. Лекин ҳар бир оқил наздида бухороли бир мударриснинг хиёнаткор бўлиши маҳол кўринади.

Ф а р а н г и: Жим турунг, чалкаштирманг. Баъзида саводсизни охунд қилиб қўйишган бир шаҳарда, бир мударрисни хиёнаткорга чиқарилса, бунинг нима фарқи бор? Нимаси маҳол бўлди?

М у д а р р и с: Маҳол, демаяпман. Айтяпманки, олим ва диндор бир мударрис қайси виждон билан дин душманларига ёрдам учун ўз миллати ва Ватанига хиёнатни ва Бухоро мусулмонларига зарарни раво кўради.

Ф а р а н г и: Мударрисни олиму диндор деб васф қилмоқ ботилдир. Чунки бир охунди талабга жавоб бермаган бир мамлакатда қандайдир бир мударрис авло⁸² йўлда бўлмайди. Диндорликка қачон етсин?! Иккинчидан, қайси виждон билан қабул бўлишини сўрайсиз. Қулоқ солинг, қайси виждон билан «Фалон аълам жузкашликка хиёнат қилди, фалон муфти рибо (пора)еди, фалон муфти фалон бесоқол бачага шарм-

сизларча ҳаракат қилди, бу мударрис ҳам ислом оламига хиёнат қилишликни қабул қилди», деб айтасиз?

Мударрис: Булар билан жаҳид мактаби масъаласини исбот қила олмайсиз. Негаки, Бухоро уламиси, балки бутун аҳли Бухоро бу жаҳид мактабининг ҳаром эканлигида бир фикрга келганлар.

Фаранги: Бир жамоанинг далилсиз ва ҳужжатсиз бир амри хусусида бир фикрга келишлиги девоналикдир. Улар бирор нарсани талаб қилмайдиларки, бунга ҳам ҳеч қандай эътибори йўқдир. Макка кофирлари ҳазрати Набини тақзиб қилмоқ⁸³ учун бирлашмаганларми, насоролар зоти илоҳийни таслис қилиш⁸⁴ учун ҳам бирлашмаганларми? Улар бирлашганликларининг аҳамияти бўлмаганидек, Сизнинг бир фикрга келганликларинингизнинг ҳам аҳамияти йўқдир. Бир фикрда жамъ бўлишлик ақлий ва нақлий бурҳонлар (ҳужжатлар) билан бўлиши лозим, гумон ва интизоъ⁸⁵ билан эмас.

Мударрис: Ай, одам, сен мадраса кўрмаган, бизнинг илмларимизни ўқимаган бўлсанг, бу гаплар билан нима ишинг бор? Ҳазрати Наби буюрадилар: «Ла тажтамиъу умматъалаз-залалат», яъни «Умматим залолатга жамъ бўлмайди (ҳамма бараварига залолатга бормайди)», вақтики, жамъ бўлган эканлар, бошқа гапга ўрин йўқ.

Фаранги: Бале, бале! Азбаройи ҳалол, бинобарин, жаҳид мактабининг лозим эканлигига шу Ҳадис кифоя қилади. Ўзингиз биласизки, Муҳаммад уммати танҳо Сиз эмас, балки қаерда мусулмон бўлса, Ул жанобнинг умматидир. Ҳинд, афғон, усмонли, араб, тотор, эрон мусулмонлари иттифоқ билан бу мактабининг зарур эканлигига иқрордирлар. Сиз эса бу суратда инкор қилмоқдасиз. Гарчи ҳамжиҳатлик бўлмаса-да, назар солинг, аксарият қайси тарафни ёқлайди?

Мударрис: Бизнинг назаримизда, вақтида собит бўлдики, бу мактаб ҳаромдир, энди бу гапларнинг фойдаси йўқ.

Фаранги: Қайси далил билан собит бўлди?

Мударрис: Бу мактаб болаларимизни кофир қилиб қўяётганди.

Фаранги: Худди шу ўринда, мен айтаман ва бутун ислом олами ҳам айтмоқдадирки, бу мактаб болаларинингизни кофир қилмайди, балки ватанпарвар, боодоб, комил мусулмон қилади.

Мударрис: Йўқ, йўқ! Бу мактаб болаларимизни кофир қилиб қўйиши муқаррар.

Ф а р а н г и: Худо ҳаққи, агар қиёматгача ҳам Сиздан далил сўрасам, «Фалоний деди»дан бошқа далилингиз йўқ. Шунга қарамай, сўраш мумкинки, Сизнинг шаҳрингизда бир йил давом этган бу мактабда билдингизми, нима дарслар берилар экан?

М у д а р р и с: Бале, билдик! Бир йиллик ўқув дарслари тугагач, имтиҳон топширадилар. Баъзи уламо, мен ҳам улар жумласидан эдимки, мажлисда ҳозир бўлдик. Форсий хат-саводдан ҳамда ахлоқий, тарихий, диний масъалаларнинг муқаддимоти, ҳисоб ва жуғрофиядан имтиҳон топширдилар, ҳақиқатан жуда таҳсинга лойиқ имтиҳон бўлди.

Ф а р а н г и: Уша вақт у болалардан бирортаси куфромуз калима ё нафратангиз ҳаракат содир қилдиларми?

М у д а р р и с: Йўқ, йўқ! Болалар у мажлисда жуда одобли ва мусулмон кўриндилар.

Ф а р а н г и: Уша мактаб китобларидан бирорта куфр калима ёзилганини кўрдингизми?

М у д а р р и с: Йўқ, бинобарин, у ердаги бутун китоблар фойдали, вожиб ут-таълим эди⁸⁶.

Ф а р а н г и: Уша болалардан бирортаси мактабдан ташқарида мусулмонларнинг нафратига сабаб бўлаган бирор сўз айтганини эшитдингизми?

М у д а р р и с: Асло, бунга илова, эски мактаб болалари каби ўйинларни хуш кўрмасдан, нафрат қилардилар.

Ф а р а н г и: Бу мактаб болалари таҳорат ва намозда сустлик қилдиларми? Ё уларнинг таҳорат ва намозлари бошқачамиди?

М у д а р р и с: Ҳаргиз бундай эмас эди, бинобарин, бу болалар таҳорат ва намознинг барча рукиларига амал қилиб, катталардан яхшироқ ҳаракат қилардилар.

Ф а р а н г и: Илтимос қиламан, ҳазилни қўйиб турунг. Етти яшар боланинг етмиш ёшли кишидан таҳорат ва намозни қондалироқ адо этишига қандай ишониш мумкин?

М у д а р р и с: Мен айтган хусуслар ростдир, ҳазили йўқ. Негаки, бизнинг катталарнинг аксарияти саводсиздирлар. Аларнинг саводлилари ҳам Хўжа Ҳофиз ва Навоийнинг икки-уч ғазалидан бошқа нарса билмайди. Бу болалар диний масъалалардан воқифдирлар. Шунинг учун аларнинг таҳорат ва намози катталарникидан қондалироқ бўлди.

Фаранги: У мактабнинг муаллими кофирмиди ё номаълум бир шахс?

Мударрис: Билъакс, уларнинг муаллими мусулмон ва мутадаийин шахс бўлиб, Бухоро фозилларининг бири эди.

Фаранги: Бас, Сиз ўзингиз иқроор бўлган бутун яхшиликларга қарамасдан, бу мактаб болаларингизни кофир қилиб қўяётганини қаердан билдингиз?

Мударрис: Яна мунозаранинг аввалига қайтдинг. Мен бу мактабни яхши, демадим. Бинобарин, мақсадим шуки, хийла ва макр майдонида гўё иблисдан сабоқ олаётган бу нобакор жадидлар болаларимизни кофир қилмоқ учун, яхшилик билан марғуб бир услубни амалга оширганлар. Аввало, болаларга машруъ илмлардан таълим бериб, ўзларини бизга хайрихоқ қилиб кўрсатмоқдалар. Уша муфтига ўхшаб уларга алдансак, ўша заҳоти болаларимизни кофир қилмоқлик сари асл мақсадларини бошлайдилар.

Фаранги: Ажабо, наҳотки бир нафар муфти ҳам усули жадиданинг тарафдори бўлган бўлса?

Мударрис: Ҳа, ўзининг бир ўглини ўша мактабга берган.

Фаранги: У муфти яхши олимми? Ё Бухоронинг одатдаги муфтиларидан?

Мударрис: Ухў, у бисёр мулладир. Бошқа катта муллаларга ўхшаб илмда танҳо бўлиб, мантиқ ё наҳв, ё каломдагина эмас, балки бутун масъалаларни хоҳ диний, хоҳ мантиқий, хоҳ эътиқодий, хоҳ фалсафий бўлсин, тўла эгаллаган. Бундан ташқари, мутадаийин ва ислом жонкуярларидан ҳамдир.

Фаранги: Ҳали, жаноб, Сиз нўғай мударриснинг хиёвати ҳақида айтмиш эдингизки, у қайси виждон билан хиёнат йўлини қабул қилди, деб. Ўз айтганингизга кўра, олим ва мутадаийин бўлган бу киши ҳақида ҳам, у ўз ўглининг ҳам мусулмонлар жамоасининг кофир бўлишлиғига қайси виждон билан рози бўлди, деб нега ўйламадингиз?

Мударрис: У муфти бу мактабнинг ҳақиқатини билмади.

Фаранги: Нима бўлдики, «зараба зайд»нинг таркибини билмаган⁸⁷ бир мажҳул мударрис унинг ҳақиқатини билиб, мактабни ҳаром деб ҳукм қилса-ю, машҳур олим ва мутадаийин бир муфти унинг ҳақиқатини билмасдан, бу мактабга рухсат ҳукмини берса? Хўб,

билдингизми, бу мактаб неча йилдан кейин болаларингизни кофир қилиб қўяркан?

Мударрис: Ҳа, тўрт йилдан кейин.

Фаранги: Бу мактабнинг прўграмини⁸⁸ биласизми?

Мударрис: Прўграм нима? Менга мусулмонча гапиринг?!

Фаранги: Хўб, мактаби жадида дарсларининг фихринини биласизми?

Мударрис: Мен қачон бу ношаръий ишни кўрибманки, билайин?!

Фаранги: Усули жадида харом деган Сизнинг бошқа бир уламоингиз мунини биладирми ё йўқ?

Мударрис: Ажаб ақлсиз экансан. Бир одам бир жадида мактаби очди, бошқа бир одам айтдики, бу мактаб ҳаромдир, уламо ҳам мунини қабул қилиб, мундай мактабни беркитдилар. Дунёда бундай усули жадида мактаби борлигини билармидики, унинг китобларини билсинлар.

Фаранги: Магар сизнинг уламоингиз Аллоҳ таборак таоло юборган мана бу «Вала такулу ламма тасифу ас-сунат кумул кизба ҳаза ҳалалун ва ҳаза ҳаром», яъни «Тилларингиз бу ҳалол ва ҳаром деб сифатлаётган бўлсалар ҳам ёлгон айтманг» ояти каримасининг мазмунидан ғофилмики, бир тариқа билиб, таҳқиқ қилмасдан, бир ажнабий одамнинг гапига қараб бир нарсани ҳаром десалар? Агар сиз ҳақиқатан илм арбоби бўлиб, бир кимсага фосид ғаразингиз бўлмаса, албатта, умумислом олами лозим билиб қабул қилган нарсани Сиз ҳам қабул қилиб, бу пуч таассуб ва бемаза муҳолифатлардан қайтинг ё таҳқиқ қилинг, токи эртага қиёматда Ҳақиқат қозисининг ҳукмидан шарманда бўлмангиз. Ҳозир бу мактабнинг зарарсизлиги ҳақида аввалгилардан қувватлироқ бир далилга эгаман.

Мударрис: Гапиринг.

Фаранги: Бундай мактабни Истанбул, Бағдод, Миср, Ҳинд, Нўғойстон ва Кафказда очилганига анча бўлди. Ҳалигача улардан бирортаси кофир бўлмаган, балки мусулмончилик ва илмда комил даражага етганлар. Мулоҳаза қилиб кўринг, насронийлар бутун ҳимматларини ислом динини рад қилишга қаратган шу вақтда, шариасти муҳаммадияга қарши кунинга бир неча жилд китоб ижод ва нашр қилинмоқда. Истанбул, Ҳинд, Миср уламоси соатма-соат уларнинг китобларига раддия ёзишга киришганлар. Кунма-кун уларнинг тўпланган муллалари билан мунозаралар қилиб, аларни мағлуб

эсмоқда. Бухоро уламосидан бирортаси насронийларни рад қилиш сифати билан ҳатто бирортасини махтаб өзганини ҳалигача эшитмадим. Бу йил 1328 да Афғонда ва Пайғамбарингизнинг шаҳарлари бўлмиш Мадинаи мунавварада бундай мактабни очганлар. Хусусан, Мадинада бу мактаби шарифанинг очилиши катта байрам бўлди. Сиз қаердан олиб гапиряпсиз? Ҳеч ким «бу мактаб ҳаромдир, болаларимизни кофир қилиб қўяди», демади.

Мударрис: Бу жадид мактаби кофир қилишдан ташқари бир неча важҳдан ҳам ҳаромдир.

Фаранги: Жуда яхши, ҳозирнинг ўзида иқрор бўлдингизки; жадид мактаби болаларингизни кофир қилмаган.

Мударрис: Магар девона бўлибманки, мундай иқрор қилайин. Албатта, жадид мактаби болаларимизни тўрт йилдан кейин кофир қилур.

Фаранги: Қайси далилга кўра?

Мударрис: Далилнинг нима кераги бор. Нўғай мударрис айтдилар...

Фаранги: Бу нўғай одамнинг гапидан бошқа ҳужжатингиз борми ё йўқми?

Мударрис: Йўқ.

Фаранги: Ажабо, фитнаангиз ва хиёнаткорлиги ҳаммага маълум бўлиб турган ажнабий бир кимса ўз маишатиинг таъмини учун ёлғон гап тарқатса-ю, Сиз эътибор берсангиз. Ахир мен ҳиссий шоҳидлар келтирмоқдаманки, нега қабул қилмайсиз? Масалан, мен айтаяпманки; бу мактаб анчадан бери Истанбул, Миср, Бағдод, Нўғайистон ва Қафказда жорийдир. Ҳануз кимсани кофир қилгани йўқ, балки уларнинг ҳаммаси аввалгидан олимроқ, мутадаийинроқ ва ватанпарварроқ бўлганлар. Демак, тўрт йилда болаларни кофир қилади, деган нўғай одамнинг гапи ёлғон эканлиги маълум бўляпти. Бундай мактабни бу йил Афғонистон ва Мадинаи мунавварада очдилар, ҳеч ким, ҳеч нарса демади. Демак, нўғай одамнинг гапи фириб эди. Ҳозир ўзингиз Ҳиндистонни кўрдингиз, инсоф юзасидан айтинг-чи, шариасти муҳаммадийя ҳукмларига бу ерлик одамлар собитқадамроқми ё бухоролилар?

Мударрис: Ҳиндистонлилар бухоролиларга қараганда мусулмонроқ экан.

Фаранги: Бу ерлик мусулмонлар орасида бирор кимса Аллоҳнинг бирлигини ё Ҳазрат Муҳаммаднинг Пайғамбарлигини ва ё Қуръон ҳақиқатини ҳамда шари-

ат аҳкомларидан бирор ҳукми инкор қилганини кўр-дингизми ё эшитдингизми?

М у д а р р и с: Йўқ, йўқ! Асло, бу ерликлар ҳўб ко-мил мусулмон эканлар.

Ф а р а н г и: Йигирма йилдирки, мактаби жадида бу заминда жорий қилинғандир. Ўз айтганларингизга кўра, алардан бирортаси кофир қилмаган экан, ҳали ҳам ўша нўғай мударриснинг ёлғон гапидан шубҳангиз қолдими?

М у д а р р и с: Жаид мактаби болаларимизни кофир қилмайди, деб фараз қилайлик, бироқ бошқа бир неча сабаблар билан ҳам у ҳаромдир.

Ф а р а н г и: Ҳаром бўлишлик бошқа масъала. Ҳо-зирги менинг тақриротимдан сўнг ҳам ўша фасодчи нўғайнинг гапини тасдиқлашга мажолингиз борми ё йўқми?

М у д а р р и с: Ҳўб, Сизнинг тақриротингиздан бил-димки, ҳақиқатан, бу мактаб болаларни кофир қилмас экан. Аммо бир оз шубҳам бор.

Ф а р а н г и: У нима экан?

М у д а р р и с: Уша нўғай мударрис нима учун бе-кордан-бекор бу бенаф ёлғонни гапиради.

Ф а р а н г и: Бу гапни аввало даф қилган эдим, ахир бир куни у кимсанинг миллат хоини эканлиги собит бўлади-ку! Демак, у ёлғонни ўз орқасидан гапирмайди, бундан манфаатсиз ҳам эмас.

М у д а р р и с: Тўғри, аммо мулла бир мусулмон қайси виждон билан ислом зарари учун иш тутади?

Ф а р а н г и: Уфф, неча марта айтдим, аксар мулла-ларингизнинг виждони йўқ. Қайси виждон билан фалон аълам жузкашликка хиёнат қилди, фалон муфти фоиз олди, фалон муфти бесоқол бачага нобоп ҳаракат қил-ди. Бу мударрис ҳам аҳли куфр тарафидан ислом за-рари учун иш қилди. Энди нега гапиряпсиз? Жаид мактаби болаларингизни кофир қилиб қўймаслигини тушуниб етдингизми?

М у д а р р и с: Ҳа.

Ф а р а н г и: Бу ёлғон гапни нўғай одам ислом душ-манлари тарафидан туриб ёйганини фаҳмладингизми?

М у д а р р и с: Ҳа.

Ф а р а н г и: Ҳўб, мактаб ҳақида не дейсиз?

М у д а р р и с: Бу мактаб ҳаромдир.

Ф а р а н г и: Қайси далилга кўра?

М у д а р р и с: Минг далилимиз бор.

Ф а р а н г и: Жуда яхши. Аввал бутун далилларин-гизни бир-бир айтиб чиқсангиз, сўнг мен жавоб берсам,

масъала равшанлашмаяпти... Яхшиси, бу далилларни битта-битта айтсангиз, таҳқиқ қилсак.

М у д а р р и с: Биринчи далил шуки, бу мактабда болалар курсида ўтирадилар.

Ф а р а н г и: Жуда яхши, бундан нима чиқади?

М у д а р р и с: Сен шариатни билмайсан. Пайғамбар «Ман ташаббаҳо қовман фаҳума минҳум», деб буюрганлар, яъни «Қимки бирор қавмга ўзини ўхшатса, бас, у ўша қавмдандир». Курсида ўтирмақ ўриснинг ишидир. Агар бизнинг болалар ҳам курсида ўтирсалар, ўрисларга ўхшаб қоладилар, демакки, ўрис бўладилар.

Ф а р а н г и: Боракаллоҳ, ҳазрати муҳаддис, ўша ҳадисни айтган кимса мазкур ҳадисни ҳам айтганлар: «Ман қола ла илаҳа иллаллоҳу лайадухулун-нард», яъни «Қимки калимаи тавҳидни айтса, дўзахга кирмайди». Агар биринчи ҳадиснинг мавзуси Сиз айтганингизча бўлса, бу икки ҳадис бир-бирига зид тушмоқда. Бир ҳадисни аҳо-ажодларингиздан эшитасиз, лекин ҳадис китобларига боқиб таҳқиқ қилмайсиз. Муҳаддис кири мазкур ҳадисни шу тариқа шарҳлайдилар: «Ман ташаббаҳо қовман муҳаббатан лаҳум, майлан ала дийниҳум фаҳума минҳум», яъни «Қимки бирор қавмга муҳаббати юзасидан ўхшаса, у ўша қавмдандир». Иккинчидан, агар кофир бўлмоқ учун бу қадар ўхшашлик кифоя қилса, Сизнинг уламоингиз отининг боши ва бўйинларига тилла ва кумушлар осмоқдалар. Бунинг ўзи мажусий одатидир. Улар ҳам мажусий бўлишлари керак.

Учунчидан, Худованди карим Сизнинг кўз ва қулоқларингизни ўрисларнинг кўз ва қулоғи каби яратди. Бундан динингизга нима зарар етди?

Тўртинчидан, курсида ўтиришни ўрислар бино қилмаганлар, балки курсида ўтирган биринчи кимса саҳобанинг улуғларидан Муовия бинни Абу Суфён⁸⁹ эди.

Бешинчидан, бирор марта ўз виждонингизга мурожаат этинг. Олам ва одамларнинг халлоқи тарафидан улуғ фариштаси воситасида яратилмишларнинг энг фазилатлиси бўлмиш Расулиллоҳга нозил бўлган Қуръонни нега ҳар ким ҳар ерда ва хас-хашак устида ўқиса мусулмону ва кимки камоли эҳтиром билан курсида ўтириб ўқиса кофирдир?

Олтинчидан, агар болаларнинг курсида ўтиргани учун бир ислом мактабини беркитсангиз, нега ўрис мактабини очиқ қолдирыяпсиз. У ерда ҳам курсида ўтирадилар ҳамда ўрис тилини ўрганадилар.

Ёттинчидан, амирлик раиятининг қонини ичаётган зино, уламози ейдиган рибо, талаба ҳуқуқиға хиёнат, мусулмонлар ўртасида нифоқ, мулласи мускирот ичимлиги истеъмол қиладиган, бойлар закот ва намозни тарқ қилган ва аксар таъқиқ қилинган ишлар билан машғул бўлаётган бир мамлакатда (исломни) ҳеч ким ҳалигача манъ қилмаган ва қилмайди. Қандай қилиб фойдали бир мактабни курсида ўтириш баҳонаси билан манъ қилсалар? Агар уламоингиз ҳақиқий уламо бўлсалар, «варосат ул-анбиё»⁹⁰, «ка анбиён бани Исроил»⁹¹ бўлишлари керак. Бас, Худованди карим «ва маллоҳу йурийду зулман лил-олабийн», «валлоҳу лайахдил-ковмаз-золимийн», яъни «Аллоҳ тамоми оламга зулмни хоҳлағувчи эмас», «ваҳоланки, Аллоҳ золим қавмларни ҳидоят қилмайди», ояти карималарига кўра, зулмдан қайтарар экан, нима учун Бухорода кенг тарқалган зулмнинг асосини очиб ташлашга ҳаракат қилмаяптилар? Зулм учқуни ва фалон ҳокимнинг истибдоди улкан ... қитъасини беҳад ёндирганига қарамасдан, бугун 20.000 Муҳаммад уммати у ердан қўшни мамлакатларга ҳижрат қилганлар. Ҳеч ким Сизга нима бўляпти, нега ўз Ватанингизни тарқ этяпсиз, хонумонингиз хароблигининг бойиси ким, деб сўрамади. Балки золим бир шахсни ...нинг давлатхоҳи қилиб қўйдилар. Фалон қозининг ситами ... маъмур мамлакатини хароб қилган. Аллоҳ яратган осойиш асосини юлиб ташлаб, олиму мутадаийин жаноби эшон номи билан... дорилҳукумани унга топширдилар. Субҳоналлоҳ, Марвда ...нинг истибдодидан қочганлардан бири билан мулоқат қилганим ва унинг ҳижратининг сабабини сўраганим ҳануз ёдимдан кетмайди. У деди: «Соҳибжамол хотиним бор эди. Ҳокимимизнинг катта ўғли муң эшитиб, нафс ва шаҳват кўйида хотинимни унинг олдиға жўнатишимни мендан талаб қилди. Мен унамадим. Ҳар қанча ширин ваъдалар ва даҳшатли таҳдидлар билан талаб қилган бўлсалар-да, мен кўнмадим. Ночор мени қўйиб юбордилар, лекин тўрт кундан кейин жаҳаннам мувакиллари-дек ҳоким ясовули келиб, дасту гарданимға ўғирлик тухматини осиб, мени олиб кетди. Ҳоким ҳам менға гўё унинг бандилигидан бир неча бор қочгани учун сўроқ-саволсиз ҳибсға олинган, деб қаради. Зиндонда бир муддат ётганимдан кейин мажбуран ҳокимға икки минг танга, унинг одамларига минг танга ҳадя қилиб халос бўлдим, бир оз осойиш умиди билан уйға шошилдим. Уйға етиб келгач, ҳайҳот, кўрдимки, эшик очик,

на аелимдан хабар бор, на амвол ва асбобимдан асар, девона бўлиб ҳар томонга югурдим. Ҳамсояларимдан бири айтиб берди. Мени ҳибсга олишгандан сўнг, ҳокимнинг худодан қўрқмас ўғли хотинимга одам юборган. У бечора ғариба қўрқувдан бировга маълум қилиш ўрнига йиғлаган ва у золим бўлса, ғоят ғазабланиб, уйумнинг ашёларига эгалик қилибди. Буни эшитиб, у сарзаминда ортиқ яшашга тоқат қилолмасдан, бошқа бир қишлоқдан аелимни топиб, уйимни бир оз оқчага сотиб, шу тарафга келдим». Ажабо! Бу бечоралар нахотки инсон эмаслар, магар Муҳаммаднинг умматлари эмасми улар? Магар Аллоҳ адолатни буларнинг осойиши учун қурмадими? Магар шариати аҳмадий уларнинг истироҳати учун зулмни наҳий⁹² этмадими? Камоли иймон билан айтаманки, бу кун Бухоронинг ҳар бир гўшасида минг турли зулм жафо мавжуд, буларнинг энг осони мазкур ҳидоятдир: инсон ҳар қанча бағри тош, ваҳший, бераҳм бўлса ҳам, аёғдан йиқилаёзган бу миллатнинг хароб ҳолини кўтаришга мадад қилмаслиги мумкин эмас. Бале, ўрислар ғалабасининг боиси шулардан мужассамдир. Бухородек маъмур ва обод бир заминни дунёнинг энг хароб еридан ҳам хароброқ қилган шу зулмдир: агар ҳаммол ва мешкобдан тортиб то Бухоронинг улуғ аёнларигача сўрасак, алаалиттифоқ ислом душмани бўлган ўрис ҳукуматини бу диёнатсиз мусулмонлардан кўра таржеҳ қиладилар. Агар уламонингиз чин уламо бўлсалар, илоҳий амрларни ижро этиш хаёлини қилсалар, Аллоҳнинг номи билан ҳоли қолган майдонга чиқсинлар, исломни тараққий эттирсинлар. Бу тоифа Муҳаммад умматини зулм юки остидан халос этиб, ислом динини кофирларнинг тасаллутидан қутқарсинлар ё нажот берсинлар: йўл қўймасинларки, бир нафар ҳоким на худодир, на пайғамбар, на авлиё, на малонка, на унинг тўрт кўзи бор, на саккиз оёғи, на диний илмларни биладилар, на мухтасар сиёсий фанларни ва на зарурий хат-саводлари бор?! Райятнинг шарафли кишиларидан бирини зиндонбанд қилди, хотинини олиб қочди, мол-мулкни талон ҳолга келтирди.

Мудarris: Бу уламонларнинг вазифаси эмас, амирнинг ишидир. Уламонинг не ҳадди борки, амирнинг қаршисига бирор гап қилсинлар.

Фаранги: Хато гапиряпсиз, муборак амири олий ҳазратнинг раъйи ҳаргиз ҳеч важҳдан бу тамом зулмларга ва райяткашликка розилик бермайди. Зоти Ҳумоюн бу ишда шу қадар танҳодирки, инсонийлик тақозо-

сига кўра, ҳар раиятнинг аҳволини ўз кўзи бирла кузатиб тура олмайди, шунга кўра, бир шахсни муайян бир жамоага ҳоким номи билан юбориб, байт ул-мол ҳуқуқини улардан бажаришликни талаб қилади, шунинг учун у раият аҳволи ва ҳокимлар интизомини қўриқлай олмас. Ҳоким ўзи ишонган уламодан икки нафарини қози ва раис тайин этиб, ўзига йўлдош қилади, улардан ҳеч бири ҳоким ҳаракатларининг назоратчиси бўлиб, у ғайри машруъ бирор амри содир этган заҳоти уни ҳайдаш учун арз қилолмайди. Бу икки нафар уламо ҳазрати ҳокимнинг ҳар бир номашруъ амри тугул, уни хунхўрлик йўлидан ҳам қайтара олмайди: бу уч нафар инсоният душманининг жафо ўқларидан яраланган раиятнинг уйқусини кўтаришга ҳеч кас ботинмас. (Улар) ҳазрат подшоҳга арз қиладирларки, аҳволи осойишталик бешигида беланган; фалакзада мазлумларнинг ноласи арши аълодаги сокинларнинг қулоғини қар қиларкан, улар кундан-кун ортиб бораётган абад ул-давлат дуосидан бошқа ишлари йўқдир, деб хабар қилади. Агар баъзан ўша мазлумлардан бир нечтаси бизнинг ҳам подшоҳимиз бор, подшоҳимиз одил ва мушфиқдир, бориб арзи ҳол қилайлик, шояд бизни бу дўзах моликининг набиралари азобидан халос қилса, деган мулоҳаза билан ҳазрати Ҳумоюн даргоҳига келсалар, истибдодпеша бўрилар подшоҳ олий ҳазратнинг атрофни маҳкам ўраб олганларки, ундан ўтишнинг иложи йўқ. Агар раиятнинг аризаси тақдим этилса ҳам, уларнинг назаридан ўтиб, Ҳумоюннинг мутолаасига етиб бормоғи маҳолдир. Бинобарин, аларнинг аризасини ярим йўлда йиртиб ташлаб, «ёлғон ёзгани» учун амирнинг номидан бир шаллоқ уриб, яна ўз жойига қайтарлар: бечора раиятнинг ҳоли аввалги кунидан ҳам сиёҳроқ бўлиб қайтиши аниқдир. Энди айтишчи, амир олий ҳазратнинг бу ўртада гуноҳи нима? Қарши ҳокимлигига ўтирган Тўра хўжа 1327-йилда (милодий 1909 й. —Х. Б.) қозиларнинг зулмини ҳазрати амир (марҳум)га арз қилди: Ҳумоюн дастхати содир бўлдики, қози ўз мулозим, хизматкор ва раислари билан вазифасини бўшатсинлар. Аммо бадбахтликни қарангки, ҳеч ким мазкур дастхатнинг ижросини жойига қўймайди. Агар сиз уламо ҳам ҳокимларнинг зулмини зоти Ҳумоюнга эшиттириб, золим ҳокимлар подшоҳ олий ҳазратнинг номини ёмонотлиқ қилмоқдалар деб арз қилсаларингиз, золимлар салтанати «Ва ма лиз-залимийна мин ансар», яъни «Золимларга ёрдам берувчилар йўқдир», ояти

қаримасига кўра, Сизнинг арзингизни поймол қилмайди, айтатта. Сизнинг гапларингизни қабул қилади, аммо наҷораки, Сиз, Бухоро уламози, ҳамиша нафсоний ҳақлар билан машғул бўлиб, ислом тараққиёти ва илмий ҳукмларнинг ижросини хаёлга ҳам келтирмагансиз...

Воқеъан, масъаладан узоқлашдик. Бу мактабнинг ҳаром эканлигига Сизнинг бошқа далилингиз борми?

М у д а р р и с: Агар бу мактаб Бухорода ўн йил давом этса, бутун мадрасалар хароб бўлиб, таҳсили дарс барҳам топади.

Ф а р а н г и: Бу гапдан мақсудингиз «илм Бухородан кутарилади», демак бўлса, буни бошқа ибора билан, «бу мактаб аҳли илм таҳсилни куфр ё гуноҳ биладилар», деб айтиш мумкинки, бунинг ўзи ботилдир. Зеро, юқорида айтдим: бу мактаб Ҳинд, Бағдод, Миср, Кафказ, Қозонда бир неча йиллардан бери жорийдир ва бу мамлакатларнинг аҳолиси Бухоро мардумидан бир неча бор илмлюроқдирлар. Ўзингизнинг иқрорингизга кўра, Ҳинд аҳли Бухоро мардумидан илмлюроқ ва мутадайнироқдир. Агар айтсангизки, «бухороликлар мубтало бўлган мазкур дарс ўқитиш равиши барҳам топиб, ўрнига бошқа бир равиш шойеъ бўлади»⁹³, деб. Бундан ислом оламига нима зарар? Матлабимизни муфассалроқ баён қилайлик. Ўз иқрорингизга кўра, таҳсили қадимнинг равиши шул тариқадир: бола етти ёшлигида мактабга бориб, ўн йил ўқиб, форсий хат-савод чиқариб, ундан сўнг машаққатлар чекиб, ҳар не топса устоз ҳазратларига тақдим қилиб, йигирма йил таҳсил қилади. Бу муддатда «жинсияти ломи ҳамд» «зиёдати лафзи салоса»дан бошқа ҳеч нарсани билмасдан тугатади. Ҳатто йигирма йиллик таҳсил тамоман араб тилида бўлгани ҳолда, ҳануз у тилда такаллум қилишга ожиздирлар. Хатми таҳсилдан сўнг бориб исломга хизмат қилиб, мардумни рост йўлга ҳидоят қилиш ўрнига у ўз инсонлик шарафини озғина «муаҳаз» учун жинсдошларининг кўзи ўнгида поймол қилади. Бир мударрислик мансаби учун бир саводсиз қозининг уйини «каъбаи муаззама» ва дарбонларини⁹⁴ «малоикан раҳмат» деб ташвиш.

Таҳсили жаҳиданинг равиши шуки, болани олти ёшликидан мактабга юбрадилар, у ўн тўққиз ёшида олим, мутадайнин, ватанпарвар, диндўст, миллатпараст, ердик, одил, тамом исломий амрларга мутиъ, бутун инсоний шартларга муштамал бир шахс бўлади. Демак, мактаби қадим ва мадрасалардаги усули қадим билан

бирга ўттиз йил, таҳсили жадида муддати эса ўн уч йилдир. Таҳсили қадимнинг кайфияти: талаба аввало ўн йил қоронғу хона андуҳини чекиб, зиндон гўшаларига жуда ўхшаш бўлган заҳ ҳавода, ё ҳайвонлар яшайдиган жойларга ўхшаш ўринларда ўтириб, «малак ул-мавт» (ўлим фариштаси) бир муаллимдан калтак ва ҳақоратлар қўшилиб, ҳар куни икки сабоқ оладилар. У ҳам «ўқи» ва «ўт» тариқида, унга ҳеч ким парвс қилдиришмайдики, кечаги сабоқ ўзлаштирилдими, бу гунги сабоқ тушунарли бўлдими ё йўқ?

Таҳсили жадиданинг кайфияти: болалар фараҳбахш ҳамма бисоти муҳайё, кенг иморат ва ҳифзи сиҳа (гигиена) қондаларига мувофиқ бўлган бир хонада Эрам боғларининг ўртасида, жаннат қасрига ўхшаш жилваланаётган мактабга келиб, фаришта каби хуш феъл, хушсўймо муаллимларидан бир кунда уч дар имтиҳон шарти билан пешонасини тириштирмай, ҳа дарс ўртасида чорак соат танаффус қилиш усули била таълим оладилар.

Таҳсили қадимнинг фойдаси: талаба таҳсил давомида қўлини ишга урмайди, кўп вақтларини камоли қаш шоқлик ва қарздорлик билан ўтказадилар. Қашшоқли илллати туфайли хотун ҳам ололмайди. 37 ёшдан 40 ёш орасига мадрасани хатм қилгандан кейин, ақла уч йил «муаҳаз» талабида дарбадар кезинадилар. Ра шандирки, аксар мардум умрининг замони қирқ ёшди шундай қилиб, кўпинча, хатм қилувчилар хотун олмас тугул, қарзини адо ҳам қилолмасдан ўлиб кетадила Шу туфайли ҳам мусулмонлар ўртасида насл камаймо да, бир неча мусулмон ўз шариатларига хилоф равни да мардумнинг ҳаққини бўйнида олиб кетадилар.

Таҳсили жадиданинг фойдаси: бойларнинг болалар пулли мактабларда, бечораларники пулсиз мактаблар, камоли осудалик билан таҳсил олиб, хатмдан сў мударрислик, сипоҳийлик, тижорат, ҳунармандли кимдир деҳқончилик, умуман, хоҳлаган ишига дарҳе қийналмасдан киришиб олиб, ўз вазифаларини уддал оладилар.

Таҳсили қадимда муддат узоқлиги учун аёллар илм олиш шарафидан маҳрум этиб, «Талабул ил фаризатун ала кулли муслимин ва муслиматин», ят «Илм олиш ҳар бир мусулмон эркак ва аёлга фарзди ҳадиси шарифига риоя қилмайди.

Таҳсили жадидида қизни олти ёшлигида мактаб берадилар, агар хоҳласалар, ўн саккиз, аксарият ўн т

ни ўқитиб, тафсирхон ва ҳадисхон олима қилиб, куёв-
га берадилар. Ҳозир маълум бўлдики, қаерда жадид
таҳсил ўн йил давом этса, албатта, таҳсили қадим
барҳам топади, аммо бу исломга зарар эмас, беҳад
фойдалидир.

М у д а р р и с: Нега исломга зарар эмас? Бизнинг
муфтаҳидлар, олимлар, ота-боболаримиздан қолган
таҳсил орадан кўтарилиб, унинг ўрнига кофирларнинг
ихтироси бўлган янги усул юзага келмоқда.

Ф а р а н г и: Аввало, жадид мактаби кофирларнинг
ихтироси эмас, кофирларнинг ихтироси бўлган тақдирда
ҳам мусулмонларнинг бугунги ҳолатида гоёт фойдали
бўлгани учун ихтиёр қилсангиз, дунёнинг қаери вайрон
бўлади?

М у д а р р и с: Дунёнинг ҳеч қаери вайрон бўлмай-
ди. Агар бу усули жадидани усули қадимдан афзал
кўрсак, «таржеҳи куфр бар ислом», яъни исломнинг
ўрнига куфрни танлаш лозим келади.

Ф а р а н г и: Чунончи, усули жадида кофирларнинг
ихтироси бўлмаганидек, Сизнинг таҳсил усулингиз ҳам
ислом улуғлари ва муфтаҳидларининг таҳсили эмас-
дирки, «таржеҳи куфр бар ислом» лозим келса: фараз
қилайлик, Сизнинг таҳсилингиз ислом улуғлари ва
муфтаҳидларининг таҳсили бўлган, бугун ундан осон-
роқ ва фойдалироқ бир усул топдингиз, буни қабул
қилсангиз, исломга нима зарар етади?

Масалан, оталаримиз, улуғларимиз, муфтаҳидлари-
миз ҳажга хизмат қилишдан аввал, от ёки эшак миниб,
олти ой давомида Бухородан Бағдодгача борар эди.
У ердан елканли кемага ўтириб, бир йил давомида
Маккага етиб, ҳаж қилиб, Бухорога келгунча уч йилу
бир неча ой ўтарди. Ҳозир кофирлар ўт-ароба ва оташ-
кемалар қурганлар. Ҳамма бир бор ўз дини улуғлари-
нинг ҳаж қилиш тарзини тарк этиб, кофирлар очган
йўлдан 25 кун муддатда Маккага бориб етдилар: на
динингиз қўлдан кетди, на дунё вайрон бўлди, балки
Бухородан қадимда йигирма киши Қаъба зиёратига
зўрға етиб борган бўлса, ҳозир йилига минг киши
ҳажга бормоқда.

Таҳсил масъаласи ҳам шундайдир: эски усулда
бутун аёллар илм олиш шарафидан маҳрум бўляпти,
эркакларнинг аксари хат-саводсиз ҳаёт кечирмоқдалар.
Ҳар асрда бир ёки иккита улуғ олимгина етишяпти,
усули жадидага кўра, осонлик билан аёллар ҳам, эр-
каклар ҳам олим бўладилар.

Чунсончи, Қуръони каримни Пайғамбар ва унинг асҳоблари замонида қўйнинг терисига кўфий хат билан ёзардилар. Ҳозир асрлар ўтмоқдаки, қулайлиқ учун қоғозга насх хати билан ёзптилар. Ҳануз осмон узулиб ерға тушгани йўқ. Таҳсил масъаласи ҳам шундайдир. Шариати аҳмадийнинг асоси тавҳили амал⁹⁵ бирла Парвардигорининг розилиги билан бўлади. Ҳақ таоло айтадики: «Иуридуллаҳу ан йухаффифа анкум ва холақол инсана заифа», «Иуридуллаҳу бикум ул-йусро вала йуриду бикум ул-ъусро», яъни «Аллоҳ таоло Сизларга енгилликни хоҳлайди, машаққатни эмас», «Аллоҳ таоло Сизларга енгиллик хоҳлайди, ваҳоланки, инсонни заиф яратгандир».

Мударрис: Бошқа далилимиз шуки, жадидлар алифбони 25 ҳарф қилганлар, бу бизнинг мазҳабда дуруст эмас, жадидлар кофирдирлар.

Фаранги: Алифбон форсийни 25 ҳарф қилганларми ё алифбон арабийними?

Мударрис: Алифбонинг форсий, арабийси йўқ. Болалар мактабда ўқийдиган ўша алифбони.

Фаранги: Жаноби мударрис! Сиз ҳам воқиф бўлишингиз керакки, инсоният бирор маъно ифодалаш учун такаллумга муҳтож бўлган вақтда азбаройи ўша ифодаларининг сақланишлиги учун ҳам шу қадар таҳрирға эҳтиёжлари бор эди. Бас, ҳар қавм азбаройи ҳар бир нав товушни ёзиш учун бирор шакл вазъ⁹⁶ қилдилар. Масалан, такаллум вақтида оғизларида 29 тарзи садо чиқадиган араблар 29 шакл, гаплашганида оғизларидан 25 ҳарф чиқадиган форслар 25 шаклни ёзмоқ учун тайин қилдиларки, биз у шаклларни «алифбо» деб атаймиз. Бу тақрирдан уч нарсани тушунган бўлишингиз керак. Биринчиси шуки, ҳар миллатнинг ўз тилига мувофиқ алифбоси бор, иккинчиси — алифбон арабий 29 ҳарф, алифбон форсий 25 ҳарфдир, учинчидан — ҳар қавмнинг алифбоси ўз тилларига тобеъдир, дин ва мазҳабға алоқаси йўқдир. Жадид мактабида алифбон форсийни алоҳида, алифбон арабийни алоҳида таълим берадиларки, шу тарздадир:

Алифбон форсий

ا ب پ ت ج ح خ د ذ ر ز س ش غ ف ك ل م ن و ه و ل ا ي

Алифбон арабий

Охиригача шу тартибда

ا ب ت ث ج ...

Бу тақрирдан билдингизки, жадид мактабида алиф-бони камайтирмаганлар, балки алифбои форсийни алоҳида, алифбои арабийни алоҳида ўргатганлар. Токи бола катта бўлгандан сўнг, дарс ўқиб мударрис бўлиб ҳаж йўлида бир фаранги олдида ўз тилининг алифбосини бошқа бир тил алифбосидан фарқ қилишдан ожиз қолмасин. Бас, бечора жадидлар кофир ҳам бўлмаганлар. Алиф-бони 25 ҳарф қилиб қўйганини қабул қилган тақдирда ҳам, қандай қилиб, Сиз Бухоро уламози Худованди карим кўбгина оятлар билан фарз қилган жиҳот ва байзойи исломнинг муҳофазаси масъаласидан танбаллик ва роҳатпарастлик билан кўз юмдингиз, рибо, нусаввасга монеъ қилишдан ташоҳул қилиб, маҳзари шаръийда қонуний васиқалар билан муомала қилдингиз, вақфларни шаръий ижозатсиз олди-сотдиға чиқардингиз, Туркистон ислом миллатларини, ислом подшоҳларининг кавзаи тасарруфидан чиқариб ташладингиз? Азиз исломни — залил, ғолиб исломни — мағлуб, жузъя олувчи исломни — жузъя берувчи қилдингиз. Қаҳр қуввати билан кофирни титратган исломни анвойи тазалзулга дучор қилдингиз.

«Аслуха сабитун фил-арзи ва фаръуха фис-самаъ», яъни «Ислом шариатининг асли [томири] етти қават ерда мустаҳкамдир, унинг шоҳлари осмонда» бўлган исломни йўқ бўлиш ҳолатиға етказиб қўйдингиз, меҳрибон она-Ватанни бегоналарнинг оғушиға ташладингиз, бироқ кофир бўлмадингиз. Энди жадидлар алиф-бодан тўрт ҳарфни камайтирганлари учун кофир бўлдиларми?

Ай, ғафлатзадалар! Токайғача тажоҳул? Қачонғача худписандлик? Исломни ғариб кунга солдингиз, исломни кимсасизлик ҳолиға келтириб қўйдингиз, бир оз ҳушингизга келинг. Етар танбаллик, етар худписандлик, етар ваҳшийлик! Бир оз мулоҳаза юритиб қаранг, Сизнинг вужудингиздан исломнинг латиф пайкарига пима зарбалар етмаган, шаръий матини муҳаммадий бошиға Сизнинг ваҳшатингиз воситасида нима балолар ёлмаган? Ай, беҳабарлик водийсининг гумроҳлари, магар қисқа муддатда Арабистондан тортиб, то Ҳинд, Чин, Тотористон, Туркистон, Рум, Эрон ва Андалусни маданият нури билан равшан этган бу ислом эмасмиди? Баҳодирлар тарафдорлари ва жасур ҳимоячиларнинг ҳайбатидан замини замонни титратган магар ислом эмасмиди? Исломнинг иззати, шукуҳи, давлати ва шавкати бор эди. Ислом азамат ва устунликка эга эди.

Ислом қудратли ва забардаст эди. Фаранса қалъаларини титратган Андалус султонларининг тўп садолари ва ўрис калиса (черков)ларини зиру забар этган Темурий суворийларининг туёқ ларзалари ислом туфайли эди. Эрон ва усмонли султонларини Фарангистондан қўлини баланд қилган, ўн саккиз буюк подшоҳини ҳамишалиқ Ҳиндистоннинг тождори қилган ислом эди. Ай, мусулмонлиқ ҳақиқатидан беҳабарлар, исломнинг қувваи ғайбийасига ким барҳам берганини ўйлаганми-сиз?

Ислом маданияти қани? Илмга нима бўлди? Жасур ҳимоячилари қайга кетдилар? Уларнинг баҳодир тарафкашларига нима бўлдики, ислом тарафдорлигини тамоман тарк этдилар? Иззат ва шарафини ким ғасб этди? Давлат ва шавкати ким яқсон қилди? Нима бўлдики, улар баҳодирлиқ ва ғолиблиқни қўлдан бердилар? Нега қудрат ва забардастлиги нобуд қилинди? Андалус заминидан фотимий султонларининг номини, ҳинд тупроқларидан тождор подшоҳларнинг асарини ким йўқ қилди? Қайси тасаллут қўли усмонли ва Эрон подшоҳларини заиф ва тазалзул кунига солиб қўйди? Темур набираларининг гарданига ўриснинг итоат арқонини ким боғлаб қўйди?

Камоли итмиён билан⁹⁷ айта оламанки, буларни Сиз қилдингиз. Ҳа, ислом азиматининг бартараф этилиши, ислом давлатининг заволи, диннинг яқсон бўлишга йўлиқиши — ҳаммаси Сиз туфайлидир. Эртага исломнинг барбод бўлиши ҳам Сиз сабабли бўлади. Зеро, агар Сиз тараққиёт ва маданият эшикларини Муҳаммад умматларининг юзига ёпмаганингизда, агар Сиз ваҳшийлик бисотини буларнинг орасига ёймаганингизда, агар Сиз ҳарб асбобини шамширу эгри камон ва етмиш яшар мафлук⁹⁸ сарбозлар билан чеклаиб, «Фаманеътада алайкум фаътадуъ алайхи бимисли маътада алайкум», яъни «Бас, кимки Сизларга тажовуз қилган бўлса, Сиз ҳам уларга шундай тажовуз қилинг» ояти каримасининг мазмунича, бир оз мулоҳаза қилмай, тўп, милтиқ, бўмба, динамит ва бошқалар ясашни ва илми низом⁹⁹ таҳсилни ҳаром демаганингизда, агар Сиз «Ваътасиму биҳаблиллаҳи жамъиян ва ла тафарруқу», «Иннамал муъминуна ихватун фаслау байна ахавайкум», яъни «Жам бўлган ҳолатда Аллоҳнинг ипидан тутинглар ва ажралманг», «Албатта, тамоми мўминлар бир-бирлариға биродардирлар, бас, бир-бирларингни салоҳиятға келтиринглар» номаи шарифаси-

нинг топшириғидан кўз юмиб, кучли ва бирлашган уммати Муҳаммадийни шиа, сунний, зайдий, ваҳҳобий номи билан фирқа-фирқа қилиб, бирини бирига душман қилиб қўймаганингизда, агар Сиз Қуръони карим амрларининг аксариятини шаҳватпараст ҳавоий нафсингизга фидо этмаганингизда, агар Сиз миллат ҳуқуқини ғасб қилувчиларга тамаллук¹⁰⁰ билан муованат этмаганингизда, албатта, ислом бугунги ҳолга тушмасди. Агар ислом учун ҳозир нажот йўли мавжуд бўлса, у ҳам ушбу жаҳид мактабидир. Иблиснинг дасиса дўконида¹⁰¹ тўқилган бир неча ёлғоннинг асосий сабабини қабул этсангиз, токи буни ҳам ёпиб қўйиб, ислом номини Туркистон саҳифаларидан ўчириб ташласинлар.

Инсоф шунчамики, Сиз ислом вужудига зарба берувчи бўлдингиз ва шундай бўлмоқдасиз?! «Алйавму пахтиму ала афваҳихим ва тукаллимуна айдиҳим ва ташҳаду аржулуҳум бима кану яқсибун», яъни «Қиёмат кунинда уларнинг оғизларини муҳрлаймиз, нимаики қилган бўлсалар [бу ҳақда] қўллари гапиради ва оёқлари гувоҳлик беради». Анинг хосиятларидан бир лавҳа бўлган қиёмат кунини, агар Аллоҳнинг расули Сиздан юз ўгириб: «Эй душманлар ва менинг нузли шариятимнинг бадхоҳлари, Аллоҳдан қўрқмадингиз, менинг бугунги мулоқотимни мулоҳаза қилмадингиз. Сизга омонат топширилган шарияти матинимга¹⁰² хиёнат қилдингиз. Бу қавий¹⁰³ диним асосининг тамҳиди учун қилган меҳнатларимни зое этдингиз: боринг, эй шарият ҳуқуқининг хоинлари, эй, Аллоҳ амрининг ўғрилари, «Ҳазиҳи жаҳаннам ул-лати кунтум таъадун», яъни «Сизлар қўрқитилган дўзах мана шудир», — деса, шармандалиқдан бошқа нима узрингиз бўлади? Аллоҳнинг азобига гирифтор бўлишдан бошқа, бошингизга қайси тупроқни сочасиз? Ўйлаб кўринг, Сизнинг салоҳингиз бунда эмаски, «Фаҳқум байнаннаси вала татабаъ ул-ҳава», яъни «(Пайғамбарга) Одамлар орасида ҳукм қилинг. Ҳавоий нафсга тобеъ бўлишлиғини тарк этиб, шахсий ғаразларни оёқ ости қилиб, илм талабига тариб қилиб, ҳақиқатан ходими диний мубини ислом бўлган бечора таҳсил тариқини осонлаштирувчи ва муқомонлар тараққиётининг сабаби бўлган жаҳид мактабларини очишга ёрдам кўрсатяпсизми?

Му д а р р и с: Йўқ. Мамлакатимизда бу мактабни тарғиз очмаймиз.

Ф а р а н г и: Нима сабабдан?

М у д а р р и с: Зеро, бу мактаб харом бўлмаган тақдирда ҳам бидъатдир.

Ф а р а н г и: Ҳа, бидъатдир, аммо бидъат икки хил бўлади: бидъати ҳасана¹⁰⁴, бидъати саййина¹⁰⁵. Масалан, Қуръонни қоғозга насх хати билан ёзмоқ, оташ арава ва ўт-кемада ҳажга бормоқ, мадраса бино қилиб, вақф тайин этмоқ бидъати ҳасанадир. Муайян вазифалиги (маоши) бўла туриб, ғариб муллаваччалардан дарс ҳақи сифатида пул олмоқ, отнинг гарданини тилла тақинчоқлар билан зийнатламоқ, бахмал, фаранги анжомлар, кимхоб киймоқ, сайр кунларида катта саллалар билан, узун-узун тасбеҳлар билан ўрус аёлларининг ўйинхоналарига кирмоқ бидъати саййинадир. Мусулмонлар тўп ва милтиқ ясашни билишлари керак. Нега? Чунки, бу бидъати ҳасанадир. Қайси далилга кўра? Шу далилга кўраки, бутун исломнинг муҳофазаси тўхтаб қолган.

Уламо ифтитоҳ олмасинлар. Нега? Чунки бидъати саййинадир. Қайси далилга кўра? Шу далилга кўраки, ислом буюкларидан ҳеч бири муайян вазифалиги (маоши) бўла туриб дарс ҳақи олмаганлар.

Мусулмонлар жадид мактабини очмоғи керак! Нега? Чунки бидъати ҳасанадир. Қайси далилга кўра? Бир қанча далилга кўра. Биринчи: Сизларнинг мактаб ва мадрасангиз таҳсил усули ғоят узоқдир, шу сабабдан бечора аёллар улар учун ҳам фарзи айн бўлган илм ва ирфон шарафини қўлга киритишдан маҳрум қолмоқдалар. Иккинчи: улар илмсиз қолмоқдалар, ҳар [бир] илмсиз тарбиясиз бўлган каби, улар ҳам тарбиясиз бўлиб қоладилар. Маълумдирки, ким тарбиясизнинг қўлида катта бўлса, у тарбиясиз ўсади. Бинобарин, Сиз ҳаммангиз тарбиясиз қолмоқдасиз, чунончи, қолгансиз ҳам. Учинчи: Сиз насронийлар устингиздан галаба қилиб, номингизни олам саҳифаларидан ўчириб юборишга восита бўлган илмларни таҳсил олмоғингиз лозим. Агар бу илмларни ҳозирги дарсларингизга қўшиб усули қадим билан ўқисангиз, олтмиш йилда хатм қилишингизга тўғри келади, бунинг эса фойдаси йўқ. Агар ҳозирги дарсларни тарк этиб, фақат жадид илмларини ўқисангиз, бу ҳам маҳолдирки, зеро, дарсларнинг аксари диний илмлардирки, уларни тарк қилиб бўлмайди. Демак, таҳсилингиз учун янги бир усул топингки, ҳам қадимги илмлар, ҳам янги фанларни камоли осойиш билан ўн икки йил давомида ўн саккиз ёшда хатм қилиб, ундан сўнг ислом муҳофазасининг асбобини ҳозирламоққа ки-

ришинг. Демак, собит бўлдики, усули жадида шунга кўра бидъати ҳасанадир ва жоиздир, лозим ва вожиб ҳамдир.

Булардан қатъи назар, кўрайлик-чи, Худованди карим қитол ва жиҳодни кўпгина оятлар билан нега фарз қилди экан?

Ҳифзи ислом¹⁰⁶ ва илқойи калиматуллоҳни¹⁰⁷ қўяйлик, бироқ байзойи исломнинг муҳофазаси бугунги мусулмонлар учун ҳам фарзми ё йўқ?

М у д а р р и с: Албатта, фарздир.

Ф а р а н г и: Фараз қилайлик, насроний давлатлар исломни парчаламоқ учун бирдан ҳужум қилиб қолсалар, чораси нима?

М у д а р р и с: Маълумдир, ул вақт мудофаа барча мусулмонлар учун фарз бўлади.

Ф а р а н г и: Насроний давлатлар ҳарбий аскар, оловли ҳарб қуроллари тўп, милтиқ, динамит, бўмба сингари, лашкарни сафарбар этмоқ учун эса, кема ва бронепоездларга эга. Мусулмонларнинг ҳам мазкур асбобга энг мукамал тарзда эга бўлиши лозимми? Ё уларнинг муқобилида ўзининг номунтазам лашкарини таёқ, пичоқ, ҳанжару эгри шамшир, тийри камон билан қуролланиб, от аробаларда йўлга тушиб, ҳеч қандай қаршилиқсиз ўзини кофирларга мағлуб ва исломнинг йўқ бўлишига маҳкум этадиларми?

М у д а р р и с: Албатта, лозимдирки, аҳли ислом ҳам янги ҳарбий қуроолларга эга бўлсин, зероки, булардан ташқаридан мудофаа бўлмайди.

Ф а р а н г и: Қарорингизнинг изоҳларидан маълум бўлишича, мусулмон кишиларига бу вожибдир. Бироқ ҳозирга насроний давлатларидаги каби. тараққиётни кўлга киритишга машғул бўляптими?

М у д а р р и с: Ҳа, бинобарин, насроний давлатларидан ҳам ўз мавқени зиёдароқ мустаҳкамламоқ вожибдир.

Ф а р а н г и: Муддао равшанроқ бўлсин. Масалан: жумладан, тараққиёт асрида насроний давлатлари ўзларининг ҳифзи шарафи учун, номусини ҳимоя қилмоқ учун, нуфўзнинг ортиши, сарватнинг таъмини ва ўз тинчлиги учун ўртага чиқаргани тўп ва милтиқдир. Мусулмонлар ҳам мазкур мақсадлар мулоҳазасига кўра, тўп ва милтиққа эга бўлмоғи вожибми?

М у д а р р и с: Албатта, вожибдир.

Ф а р а н г и: Мусулмонлар ҳам тўп ва милтиқларни насроний давлатлари ясаган йўл билан ясайдиларми

ё аввалдан ўзи янгича тўп ва милтиқ ихтиро қилганларми?

М у д а р р и с: Агар мумкин бўлса, аввалдан насронийларнинг молидан яхшироқ қилиб, ўзига янги тўп ва милтиқ ясамоғи лозим.

Ф а р а н г и: Насроний давлатлари ишлаётган қурол-яроғлари одамнинг бир неча минг йиллик илм ва ижтиҳодининг¹⁰⁸ натижасидир. Асрлар ўтмоқдаки, ҳануз бирор нафар мусулмон улардан бирор намунасини ясаганини эшитмадик. Ва аминмизки, бундан кейин ҳам ясамасалар керак. Магар вақти етдики, ҳозирги кунда таҳсил билан умумни комилликка етказса.

Ҳозир нима деяпсиз, мусулмонлар ҳам тўп ва милтиқни фаранг ҳақимларининг илму фанлари орқали ясашлари керакми ё мусулмонлар ўртасида ҳам янги ихтиро зоҳир бўлгунча мунтазир ўтирсинларми?

М у д а р р и с: Доими интизом ҳалокатни тақозо этганидек, ўз дини ва Ватаннинг муҳофазаси асбобини ҳозирги илму фанлар билан тезроқ тартиб беришлари керак мусулмонларнинг.

Ф а р а н г и: Бас, ўзингизнинг иқрорингиз билан аҳли исломга жадид мактабини очиш ва ҳозирги замонавий фанларнинг таҳсили вожибдир. Қимки буни манъ этиш учун қалқса, шариятга мункир, исломга душман, маҳбуби Ватан хонни бўлиб, дунё ва охирада ҳазрати Ҳақ таолога мағзуб ва мақхур¹⁰⁹ бўлади.

М у д а р р и с: Нақадар бисёрроқ гапирсанг, шу қадар бемаънироқ бўляпти. Қуръони каримнинг ҳукмига кўра, муҳарраф ва мансух¹¹⁰ бўлган насроний китобларидан биз учун таълим бериш дуруст эмас, бу гапларнинг билан уларнинг таҳсилини бизга вожиб қилмоқчимисан?

Ф а р а н г и: Қани айтинг, нега яна қочяпсиз? Хато қиласиз. Қуръонингизнинг ҳукмига кўра, муҳарраф ва мансух бўлган у китоблар Инжил, Таврот, Забур бўлиб, бизнинг диний китобларимиздир. Уларнинг ҳеч бирида тўп ва милтиқ ясаши ҳақида бирор сатр мавжуд эмас. Мен Сиз вожиби таҳсил деяётган бу илмлар шундайки, уларнинг асосини насронийлар мусулмон ҳақимларининг асарларидан олган. Булар дин ва миллатга даҳли бўлмаган иқтисодий фанлардир. Бу илмларни Сиз ҳам таҳсил кўрсангиз телеграф сими тортасиз, оташ ароба қурасиз. Йигирма кунда юз минг сарбозни бу дунёдан унинг бошқа чеккасига етказасиз, Қуръонининг асрорини тушунасиз, Ватанингизни бегоналар-

нинг дастидан халос этасиз. Ҳифзи ислом ва илқойи калиматуллоҳ учун тўп ва милтиқ ясангиз. Мулкдорлик, усули тижорат, зироатни ўрганиб ўз мамлакатингизни обод қилинг, ўз миллатингизни асрат занжиридан халос қиласиз. Ислонни аввалги ҳолатига келтирасиз. Виждонимга қасамки, исломнинг боқийлиги бугунга боғлиқ. Агар бу илмларнинг таҳсилидан яна ҳам чекинсангиз, ортиқ юз йил ислом номини Туркистон саҳифаларида сақламоғингиз маҳолдир.

М у д а р р и с: Токай бу бўлмағур илмларнинг манфаатидан оғзингни тўлдирасан? Магар хотирламайсанми, мусулмон султонлари Амир Темур Бухорий¹¹¹, Маҳмуд Ғазнавий, Нодиршоҳ Эронийларнинг тараққиёт замонлари биз эга бўлиб турган мана шу мадраса, мана шу мактаб, шу мулкдорлик усулида бутун оламни олганлар, уларнинг ҳеч қайсиниси сенинг бу бўлмағур илмларингни на ўқиган, на эшитган?!

Ф а р а н г и: Қайси замонни айтяпсиз? Бу подшоҳларнинг тараққиёт замони қачон бўлган? Қани аларнинг тараққиёти? Улар эгаллаган оламлар қаёққа кетди. Амир Темур Бухоро ҳодисаларининг ахбори бир кечада Ҳиндга етиб боради, деб қачон гумон қилган? Бир нафар одам йўлнинг икки минг қадамидан бир соатда эллик кишини тортиб кетиши Нодиршоҳнинг хотиридан ўтганми? Амир Темур замонида Бухородан Ҳиндгача лашкар тортиб бориш муддати бир йил эди, ҳозир йигирма кундир. Бу подшоҳлардан ҳар бири Ҳиндни Чинга қадар қабзайи тасарруфиға олганига шубҳа йўқ, лекин улар ўтиши билан ўша шаҳарлар ҳам аввалги ҳолатига қайтган, уларнинг тараққиёти муваққат, ўша шахсларнинггина ҳаётига боғлиқ эди. Оврупа давлатларининг тараққиёти эса доимийдир, зеро ўша вақтда мусулмон подшоҳларининг салтанати ўз раъйига тобеъ бўлган. Бугун Оврупа султонларининг раъйи ушбу илмларга тобеъдир.

М у д а р р и с: Менинг гапим буларда эмас, балки айтаманки, инчунин, собиқ ислом подшоҳлари замонида ушбу мактаб, мадраса, илмлар тараққий этиб, бошқа давлатлардан устун келдилар. Ҳозир ҳам ушбу дастгоҳимиз билан Оврупа давлатлари каби тўп, милтиқ ва аскар тўплаб, тараққий этишимиз мумкиндир.

Ф а р а н г и: Ислон подшоҳларининг тараққиёт замонини бу вақтга тенглаштирманг... Сарбозларингиз низомсиз эди, ҳатто насронийлардан ҳам низомсизроқ, илмларингизнинг доираси чекланган, таҳсил усулингиз

Мушкул эди. Насронийларда эса. шу қадар ҳам йўқ эди. Бинобарин, подшоҳларингиз насроний давлатлари устидан ғолиб келиб, илқойи калиматуллоҳга муваффақ бўлганлар. Лекин аста-секин кофирлар бу қадар мағлубиятга тан бермай, сайъ ва тараддуд йўлига тушиб, ислом уламосининг китобларини Бағдод ва Андалусдан жамлаб, уларнинг асрорини таҳқиқ қилишга тушдилар ва салтанат асосини Қуръонингиз аҳқомига кўра белгилаб, «Ва ман йуътал-ҳикмата фақат утийа ҳайран касира», яъни «Қимгаки ҳикмат ато қилган бўлса, батаҳқиқ унга кўб яхшиликлар ато қилингандир», «Утлубул-илма валав бис-син» — «Илми Чиндан бўлса ҳам изланг» ҳукмига кўра, бутун илму ҳикматни қўлга киритиб, аслаҳани табдил этиб, яъни шамширу найзани тўп, милтиқ, бўмба қилиб, аскарни низом остига олиб, оташ ароба ва ўт-кемага миндириб шу васила билан исломий ҳукуматлардан устун келдилар ва мусулмонларнинг аксарини маҳкум ва барбод, баъзиларини мағлуб ва яқсон қилдилар. Агар ҳозир Сиз ҳам таассубни бир тарафга қўйиб, мунтазам жаҳид мактабларини очиб, олам тараққиётини асоси бўлган ушбу илмларни [нг] таҳсилни олсангиз, фабиҳалмурод¹¹² бўлади. Ва аксинча, агар мактабларингиз таҳсил усулингиз, мулкдорлик равишингиз шу бўлса, фарангилар каби аскарга эга бўлишлик тугул, буғга ҳам эга бўлишингиз маҳолдир.

М у д а р р и с: Сиз хийла донишманд одам экансиз. Воқеан, бизнинг Ватан ва миллатимизни дардларини топиб, илжини ҳам яхши баён қилдингиз. Зотан, бизнинг ҳам «биринчи нажот йўли илмдир» хусусида мухолифатимиз йўқ. Бизнинг иштибоҳимиз жаҳид мактаби ва замонавий илмларнинг таҳсили эдики, буни ҳам камоли яхшилиғ билан юксак эканини кўрсатдингиз. Сиз жаноб мусоҳабатидан кўп масрур бўлдим. Энди бизга рухсат.

Ф а р а н г и: Хайр, Аллоҳга омонат!

Хотима

Ушбу ўринда қаламни бухоролиларни меҳрибон отаси, олий ҳазрат ҳам миллатпаноҳ подшоҳ «ваффақ-хуллоҳу битайид ил-ислом»¹¹³га қаратиб, арз қиламизки: Эй, ҳазрати Қирдикор (Аллоҳ) томонидан муқаддас мусулмонлар жамоасининг молик риқоби қилиб қўйилган Зот! Исломия салтанатининг заифлиғи меҳ-

рибон қалбингга, очиқ ва бадиятан давримизнинг авлиёсига маълумдирки, бугун ё эрта дини исломнинг душманлари биз мусулмон халқини қаро асирлик кунига дучор қиладилар. Вазифаи аввали дини исломга хусумат бўлган бу разиллар яқин замонларда биздан динимизни тарк қилишни талаб қиладилар. Имомимизни пўлга, азонимизни қўнғироққа, масжидимизни черковга алмаштирмақдан бошқа чора қолмас. Ахир муборак фикрингни ишнинг бу томонига ҳам машғул қилиб кўрин, бу ҳолда биз бечораларнинг иложимиз нима бўлади? Бизнинг халоскоримиз ким? Бизнинг ожиз қўлимиздан тутиб, бу бало гирдобидан ким қутқара олади? Бизнинг изтиробли нолаларимизни дилсўзлик қулоғи билан ким эшитади? Бу кун зоти муқаддаси ҳумоюн, меҳрибон отамиз, хуш фармонлар чиқаргувчимиз, оқил подшоҳга эга эканлигимизнинг ўзи бизнинг энг яхши фурсатимиз эмасми? Ушбу ҳумоюн вужудингнинг бақоси нажотимизнинг энг буюк василаларидан эмасми? Ҳошо... виждон билан қарасам, сенинг муборак энг яхши фурсатимиз эмасми? Ушбу ҳумоюн вужудинг-лозим бўлса, бирор қутилиш йўли кўринса, биз уни хоҳлаймиз, бас, нега ва қайси хотиржамлик билан янги келган меҳмон каби осуда ўтирибмиз? Токи, бу фурсат ҳам қўлдан кетмасин. Агар раият ҳаракат қилмасалар, айб эмас, улар ғофилдирларки, оламнинг тараққиётидан хабарлари йўқ. Аммо сен, зоти муборак, барча тараққиёт асроридан нуқтама-нуқта огоҳдирсан!

Эй, Бухоро миллатининг меҳрибон отаси! Раият ҳолига тушуниб раҳм қилгин, муборак вужудингга Ҳақ таоло тарафидан топширилган Муҳаммаднинг нурли шариатиға хизмат қилиб, йиқилган миллатингнинг нурли фикрлариға ва маориф тараққиётининг тавсиясиға иқдом қил.¹⁴ Ҳа, «чанин кунанд бузургон чу кард бояд кор» («улуғлардан бирор иш лозим бўлса, шундай қиладилар»).

Иккинчидан, барча азиз ватандошлар, муҳтарам диндош биродарлар! Сизларга хитоб қилиб камоли одоб билан айтаманки, биродарлар, жуда кўб кунларни ва хийла фурсатни ғафлатда ва танбалликда ўтқаряпмиз. Бас, энди! Ҳозир ғафлат вақти эмас. Ҳар қайсингизга маълумдирки, насронийлар ҳар тарафдан исломға ҳужум уюштириб, ҳар соат бизни нобуд қилмоқ учун, динимизни йўқ қилиш учун баҳоналарни қўлга киритмоқдалар. Узингиз инсоф қилинг, ким рухсат бердики, бундай бало сели атрофимизни ўраб олган бир пайтда,

осудалик билан ўтириб, ҳеч вақт, ҳеч важҳдан қўлоёқни ҳаракатга солмайлик, токи кофирлар бизни нобуд этиб, динимизни орадан кўтариб, муқаддас Ватанимизни, бир қанча муддат нозпарвар оғушида парвариш қилган обод юртимизни поймол этмасинлар, нега уларга қарши ҳаракат қиляпмиз. Агар сиз иккилансангиз, тараддудсизлигингиз боиси «ислом очиқ диндир ва Аллоҳ унинг қўриқчиси» бўлса, мен ҳам сизнинг ақидаларингизга шерикман, бироқ айтаманки, Аллоҳ диннинг қўриқчиси ва носиридир, аммо у сизнинг ҳаракатингизга боғлиқ. Агар Сиз ҳам азиз жонингизни қўлга олиб, нусрат учун кўтарилмасангиз, аниқдирки, Сиз на мусулмондирсиз, на Аллоҳ Сизга нусрат этар! Аллоҳ ва унинг Расули бизга жиҳодни фарз қилганларининг далили билан, агар бизнинг унга ўтиришимизни ҳам Аллоҳ нусрат қилар экан, нега унинг Пайғамбари иззат нафси билан ғазотга борганлар, ҳамма асҳобларини нега кишанга тутганлар. Узоққа бормайлик, агар менинг ақидам рост бўлмаса, нега ҳозирга қадар нусрат қилмаган?! Агар Сизнинг тараддудсизлигингизнинг сабаби «кулли ёвмин батар», яъни «кундан кун баттар бўлади»,¹¹⁵ ёлғон ҳадиси бўлса, бу пайғамбарнинг ўз ҳадиси эмас, балки сохта жумладир, ёлғон муҳокамаларки, Сизнинг танбал, шикампараст уламоингиз уни ўз осудалиги учун иблис дастёрлигига тўқиганлар. Тошу васила билан ҳақиқатбин кўзингизни боғлаб, ҳавойи нафсингизга мувофиқ яшамоқдасиз. Бале, танбал уламолар шу қадар ҳам танбалдирларки, форсча «батар» («бадтар»нинг қисқаргани) калимасини арабчадан нотўғри талқин қилиб, ўз ёлғон муддаолари учун буни халос йўли сифатида тузганлар¹¹⁵. Биродарлар, ислом қадимдан тараққий қилган. Нимаинки, қўлга киритган бўлсалар, бу мусулмонлар сайъ-ҳаракатининг баракоти билан эди. У пайт жузья¹¹⁶ олар эди, мусулмонларнинг танбаллиги ва ғайратсизлиги билан бу кун у жузья беради. Ҳа!

Кофирлар жамияти бизнинг паришонлигимиздандир. Бутхоналарнинг ободлиги бизнинг вайронлигимиздандир.

Зотан, ислом аслида қандай бўлса, ҳозир ҳам шундайдир.

Қандай айб бўлса, бизнинг мусулмонларимиздандир. Ислому бизнинг динимиздир, ислом бизнинг шарафимиз, ислом бизнинг саодатимиздир. Ислому бизнинг сарафрозлигимиз боиси, ислом осойишталигимиз сабаб

чисиدير. Исломни бизга Пайғамбаримиз омонат топширганлар. Бухоро бизнинг муқаддас ватанимиздир, Бухоро бизнинг меҳрибон онамиздир, Бухоро бизнинг нашъу намо жойимиз, Бухоро бизнинг саждагоҳимиздир, Бухоро бизнинг азиз маъшуқимиздир, Бухоро бизнинг жонимиз-ла баробар маҳбубимиздир, Бухоро биздандир, биз Бухородан. Бас, бу қадар ғафлат ва танбаллик, беҳабарлик ва жоҳилликда ўтирганимиз. Бу дини мубинимизнинг нобуд бўлишини, бу муқаддас ватанимизнинг поймол этилишини камоли шарафсизлик билан қабул қилганимизни на шариат, на урф-одат қабул қилмайди. Балки, олам оқиллари, жаҳон жамият-бандлари бизни лаънат қилиб, инсоният йўлидан четда ҳисобламоқдалар. Биродарлар! Бироз ҳушингизни йиғинг. Инсон ер юзидаги маҳлуқларнинг энг шарафлисидир. Инсоннинг бошқа маҳлуқотдан шарафи шундаки, инсон тараққиёт ва таназзулга қобилдир, бошқа ҳайвонларда эса бу йўқ. Ҳақимлар инсон тараққиёти ва таназзули учун уч оламни ажратганлар: ҳайвонот олами, жамодот¹¹⁷ олами ва инсоният олами. Қимки ўз инсонлик даражасини бу муайян ҳолатга маҳкамлаб қўйса, ҳайвонот оламига дохилдир, бошқа ибора билан айтганда, ҳайвондир. Қимки инсонлик даражасини муқаррарлиқ мақомида таназзул қилса, жамодот оламига дохилдир, яъни жамоддир. Қимки ўз инсонлиқ даражасини асл ҳолатидан тараққий қилдирса, бу унинг инсонлиқ оламига киришидир. Ҳақимлар уни **ИНСОН** деб атаганлар. Ахир, инсоф қилинг, кофирлар тараққий қилсалар, биз нега таназзулда?! Кофирлар бутун олам оқилларининг наздида ўз номини ИНСОН ёздирсалар, биз нега жамод?! Кофирлар камоли давлатмандлик ва осудалик билан ҳаёт кечирсалар-у, биз нега гадойликка рози?!

Уялмайсизми, ҳар куни насронийлар оташ ароба, ўт-кема ва телеграф симлари каби минг тур ҳунарлар зоҳир қилмоқдаяр, бизнинг саноатимиз сайр аравача ва сопол офтобалар билан четланмоқда. Тфу, бу қадар қаро кунимизга, эшигу девордан ҳам ҳижолат чекмоғимиз лозим. Насронийларнинг энг кичик амирлари ҳам бир лак доимий сарбозга эга бўлган бир пайтда, биз ўн минг ўғрини атроғимизга тўплаб,¹¹⁸ болаларимизнинг ўйинчоғи қилиб қўйганмиз. Эй, менинг бу китобчанинг ўқувчилари! Агар динга, Ватанга, молга, жонга, авлодга муҳаббатингиз бўлса, агар диннинг халос бўлиши, шариатнинг ривожи, Ватан ободлиғи, авлоднинг тинчлиги, яхши ном қолдиришнинг чорасини хоҳласан-

гиз, сизнинг иложингиз, аввало, касби маорифдир. Қобилиятлиларни таҳсил учун ўқишга юборинг. Қобилияти сустроғини Бухорода янги мунтазам мактабларни очиб топширинглар. Иккинчидан, исломдаги ҳамма фирқалар иттифоқи, яъни кимки «Ла илаҳа иллолоҳу Муҳаммадун расулulloҳ» калимасини айтса, қайси мазҳабда бўлса ҳам, мусулмон деб билинг, аниқроқ айтсам, шна ва суннийлар ихтилофини орадан кўтаринг. Сизни ушбу важҳ ила муҳолиф қилиб ажратаётганлар ислом хоинларидир. Уларнинг фирибларига учраманглар! «Биллоҳу валлоҳу», яъни «Аллоҳ номи билан қасам!», на замонавий илмларнинг тахсили ҳаромдир, на ислом иттифоқи! «Вас-саламуъ-ала мин табаъ ал-ҳуда!» — «Ҳидоят йўлига тобеъ бўлганларга салом бўлсин!»

ҲИНД САЙЕҲИ БАЁНОТИ

Бундан бир неча вақт муқаддам бухороли бир киши билан учрашиб қолиб, бу шаҳарнинг қанақа эканлигин сўраган эдим. У шунчалиқ мақтов сўзларини айтган эдики¹, ўша пайдан бошлаб бу шаҳар зиёратига боришни кўнгулга тугуб қўйгандим. Бу йил, ниҳоят, ниятимга етдим. Бухоро сафарига отландим. Шаҳарга киргунга қадар бутун йўл давомида ҳикоя қилишга арзигулик воқеага шоҳид бўлмадим. Бухорода бўлиб, неча ойлар давомида Бухоро шаҳри ва бухоролиларнинг аҳволи-руҳиясини ўргандим. Уларнинг қарийб барча ишларидан огоҳ бўлдим.

Улуғ бир таассуф билан айтиш мумкинки, бухоролилар фақатгина исломнинг умумий емирилишига «ҳисса» қўшмаганлар, балки ислом оламининг айрим қавм-қабилаларини ҳам ғафлат оламига тортмишлар!

Саёҳатимиз тафсилини баён қилишдан аввал Бухоро ва бухоролилар хусусинда ўзумда пайдо бўлган фикримни қисқача билдириб, ҳурматли ўқувчиларимизни муҳтасар равишда аларнинг аҳволидан бохабар қилишни зарур, деб биламан. Бухоро аҳолисининг жамъи уч тоифадир: уламо, умаро ва фуқаро. Бу ўринда аларнинг ҳар бири хусусинда алоҳида-алоҳида зикр этиб ўтамиз. У л а м о: Маълумунгизки, Бухоро қадимдан ғоят доно ва зукко бўлиб етишган фузало аҳлини тарбиялаб, вояга етказган. Ҳар куни бир Абу Али, Форобий, Муҳаммад ибн Исmoil Бухорий ва Улуғбек қабиларни жаҳонга ҳада этиб, шу тариқ ўзининг шарафли доврўғини жа-

хон халқларининг қулоқларига зирак қилиб таққан. Аммо мана икки юз йилдирки, ўзининг илмий қимматини йўқотмиш. Мирзажон Шерозийнинг² келиши билан Бухоро уламолари «зиёдатни лафзи салосин» маънисини таҳқиқ этишдек нафъсиз ишга берилиб, адашмишлар. Туркистонлиларнинг кўбчилиги айна шунда таҳсил кўрганлари боис бухоролиларга эргашиб, улар ҳам жаҳолат ва ғафлат ботқоғига ботмишлар. Алал-оқибат маданият осмонининг порлоқ юлдузи, инсоният китобининг нурли саҳифаси бўлмиш Туркистонни дўсту душман олдида эшитиш ва гапуриш бобида уятлиқ бир ҳолга етказмишлар, ҳалокатга мубтало этмишлар.

Бухоро руҳонийларидан энг мўътабар мақомга эга бўлмиш бир жамоа кишилари бугунги кунда ҳақиқий илмдан мутлақ хабарсиз қолмишлар. Йигирма йил таҳсил олиб, яна йигирма йил дарс бериб, андин сўнгра муфтийлик мансабига эришганлар, яна арабча китоблар мутолаасида қийналмишлар, ўзларининг форсий фикҳ китобларини афзал билиб, ояти карималарни қандай истасалар, шундай тафсир қилмишлар. Ҳадислар тўқиб чиқармишлар. Масалан, ўрни билан шуни ҳам таъкидлаймизки, ўзлари чексиз гуноҳларни содир этганлари ҳолда ҳеч нарсани кўрмагандек, яна бечора авомни гуноҳи сағира³ учун «кофир» атаб, тепкиламишлар. Бу жамоа ҳар тарафдан Бухоро вақфларин қилгучининг шартларига зид равишда иштаҳа билан кемирмишлар, бошқа тарафдан эса, фойдали илмнинг номини ҳам эшитмаган мискин аҳолининг бор-йўғини шогирдлик йўли билан ўзларига таслим қилмишлар.

Умаро: Бу даҳшат тўла жамоа онгсизлик ваҳждан бахтга эришган тўдалар ёрдами билан бир-бирларини қувиб, ҳукмронлик отиға мингач, бечораю бадбахт халқнинг моли ва жони, ирзу⁴ номус ва шарафини шафқатсизларча поймол этмишлар. Бу «салоҳиятли» (!) ҳокимлар тўдаси ҳеч бир замонда ҳеч кимнинг ҳурмат-эътиборига сазовор бўлмаган икки тоифадан тузилмишлар. Биринчи, жоҳил ҳокимзодалар бўлиб, оталарининг ҳукмронлиги даврида фисқу фужур ва бемаъпиларча маишатга берилиб, барча инсоний фазилатлардан, ҳатто зарурий хат-саводдан ҳам бебаҳра қолмишлар. Бошқа бир тоифа аттор ва боққоллар бўлиб, ҳар икки дунёнинг саодатидан имкон борича баҳрамандлик истамишлар ҳамда илму фазл таҳсилини инсоний фазилатлардан биладиларки, ҳаммалари бирлашиб,